

«DROSCHAK»
REVUE MENSUELLE
organe
de la F. R. A. D.

ԴՐՕՇԱԿ

№ 3
M A R S
1930
PARIS (France)

«ՀԱՅ ՅԵՂՍՓՈՒՆԿԱՆ ԴՆՁՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԴԱՆ

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ
(Մահուան 25ամեակին առթիւ.)

Վ Ի Տ Օ Շ Ի Խ Ո Ր Հ Ո Ի Ր Դ Ը

Մարտ 18ին (Հ. Տ. 5) կը լրանայ 25 ամեակը Քրիստափոր Միքայելեանի եղբրական մահան, Սօֆիայի մէջ, Վիտօշի մէկ սարալանջին վրա:

Չարատարտիկ հովիտին ափը, մենաւոր, ազգուն ծառ մը միայն կը յիշեցնէ զարհուրելի աղէտին վայրը: Իսկ մէկ ժամ անդին, Պուլկարիոյ մայրաքաղաքի գլխաւոր գերեզմանատան մէջ, Քրիստափորն արդէն ունի իր դամբարանը, 1924էն ի վեր: Իր խորիստ կիսանդրին՝ երիտասարդ Վլաձի (Քէնտիրեան) նկարին հետ:

Ուրի՛շ աշխարհ, ուրի՛շ մարդիկ, ուրի՛շ հանգամանքներ...

«Դրօշակ»ի այս համարով, արտատպած ենք երկու նշխարներ, զրի առնուած՝ աղէտին անմիջական տպաւորութեան տակ: Քասնըհինգ տարի յետոյ, մարդիկ հազիւ թէ առանց սարսուռի կարդան այդ էջերը: Մանաւանդ հայրենիքէն հեռու, արմատախիլ, օտար երկնքի տակ:

Քասնըհինգ տարի յետոյ, աշխարհ մը փլած է մեր մէջքին վրա: Ելլալովն ալ միասին: Եւ սակայն, դեռ մեր աչքերը կը վառին ցատումէն եւ անհամբերութենէն: Ու դեռ երէկան պէս, մեր ականջին կը հնչէ «Ելլալով պոմպան»:

Աննախընթաց էր յղացումը, որովհետեւ կը ծնէր խորպպէս յեղափոխական գլուխէ մը: Դանակցական միտքն էր, որ ի սպաս կը դնէր բազուկը, իր որջին մէջ փռելու համար զաղանը, սեփական կեանքի գնով: Միայն թէ յաջողէր...

Եւ յաջողութեան յետին մանրամասնութիւններն սպահովելու մտահոգութեամբ, Քրիստափորը կը կատարէր արկածալի փորձը: Դէմ դիմաց՝ մակեդոնացի յեղափոխականներուն, որոնք անձկութեամբ կը սպասէին, դարձեալ ծառի մը տակ:

Նոյնիսկ այսօրան արձակուո՞նակ աչքերով, երբ մարդիկ առաքինութիւն կը սեպեն նախ արեւուն բիծերը համբել եւ ուրանալ անոր լոյսն ու ջերմութիւնը, այս Դէպքը — ահաբեկումի յղացման եւ կազմակերպութեան այս դերազը պիտի համարուէր եզակի: Իսկ երբ իրերը քննենք ա՛յն օրան պայմաններով, արդէն հերակիւնան պայթար մը, դիւցազնամարտ մըն է, որ կը պատկերանայ մեր առջև:

Ահա հրէջը՝ կծկած բարձունքի մը խորը, գրեթէ քաղաքի մը շրջապատով, և ժողովուրդ մը՝ իր արիւնագանգ ոտքերուն տակ: Ծիւաղ մը, որ կրնար արեան բաղնիքներու վերածել քնատ գիշերան մը մղձաւանջը: Իսկ առին՝ հանճարեղ գլուխ մը՝ տխրող մարմնի մը վերև, որ կը ցնցէր անճար, անզօր ժողովուրդի տառապանքէն:

Դէպի Ելլալով ուղղած դժոխային մեքենան, եթէ յաջողէր իսկ, թերեւս այնքան զայրոյթ եւ արհաւիրք՝ չպիտի պոռթկար, որքան այն ոռւմբը, զոր Քրիստափորը կը փորձէր զմայելի Վլաձին հետ, իր իսկ ձեռքով նետելու համար՝ կարծիք մղձաւանջը ընդմիջտ փարատելու միամտութեամբ...

Ռումբը պայթեցաւ իր տեղը չհասած, ոչնչացնելով վարպետն ու աշակերտը, եւ կուսակցութեան որոշած մահափորձը տեղի ունեցաւ ուրիշ եղանակով մը, — դժբախտաբար անյաջող:

Բայց տնոր ցնցումը, տակաւին մանրամասնութիւնները չպատմած, արդէն կատարած էր իր բարոյական, սահմուկեցուցիչ, եթէ ոչ զգաստացուցիչ դերը: Ելլալով դառ ու դարման կը փնտէր անտեսանելի ուժի մը դէմ, որ ե՛ւ կար ե՛ւ չկար, որ կանհետանար ու կը ծառանար, բայց մէկ վայրկեան չէր լքեր պատնէշը:

Եւ այդպէս է որ, այս եղբրական այլ հոյակապ ձեռնարկէն յետոյ, Հ. Յ. Դանակցութիւնը, կորսնցնելով հանդերձ իր թանկագին գաւազը, իր «կազմակերպիչ ոգին», քսանըհինգ տարուան ընթացքին, ինչպէս անկէ առաջ, միջոց Քրիստափորի գործը յիշեց փոթորիկի պահուն, երբ հարկ էր վճռել: Հարածի ժամուն, երբ հարկ էր յաղթել:

Եւ դարձեալ ա՛յս է պատճառը որ, նոյն իսկ մեր ընկերները, ճանչնալով Քրիստափորը, կամ լսելով ու կարդալով անոր պատմութիւնը, երբ հարկ էր վճռել, անհանդուրժելի կը գտնեն ներքայ «անգործութիւնը»...

Դանակցութեան մեծութիւնը կը կայանայ անոր մէջ որ, գիտէ ընտրել ժամերն ու «անելիքները»: Իսկ երբ վճռեց, — հարցուցէք թալէպիին որ միջոց կը կրկնէր, երբ զգուշութիւն կը պատկերէին.

— «Եթէ վնաս չեն ոչնչացնել զիս, աւելորդ է ո՛րևէ զգուշութիւն: Ազատու՛մ չկայ»...

Ուրեմն, ինչ որ տեղի ունեցաւ քսանըֆինդ տարի առաջ — ինչպէս աւելի առաջ ու յետոյ — ընդունակ է տակաւին քսանըֆինդ տարի զինելու մեր բարոյակները:

Ռուսերը կը պայթէր, երէկ, «կեանքի, պատուի եւ ինչքի» պաշտպանութիւնը ապահովելու համար: Յեղափոխական միտքն ու բազուկը անվեհեր կը գործէին, սանձելու համար արիւնարբու ակորժակներ: Անշուշտ հարթելով ճամբան դէպի ազատութիւն:

Այսօր, քսանըֆինդ տարի յետոյ, նոյն ուղին է, որ մղում կուտայ մեզի, աւելի բիւրեղացած եւ թանձրացեալ, ձեւ ու մարմին առած ծրագրով մը, — միացեալ եւ անկախ Հայաստան:

Քրիստափորները կէս ճամբան մնացին, Վոսմներն ալ իրենց հետ, ուսմբը ձեռքերուն մէջ:

Եւ ամբողջ մարտական սերունդ մը աչքերն այդ ճամբուն յառած է սեւեռաքիթ ու անասան:

Ամբողջ ժողովուրդ մը երգիք ու արեւ կը սպասէ, կէս առ կէս մատող դարձած այդ ճամբուն վրա:

Ընդունակ ենք տանելու այդ ամենի բեռը:

Պատրաստ ենք հաւատարմօրէն կատարելու սրբազան եւ յեղափոխական առաքելութիւնը:

Ահա թէ ի՛նչ պիտի հարցնէ ամէն մէկ Դաշնակցական ինքն իրեն, այսօր, Քրիստափորի մահւան քսանըֆինդամեակին առթիւ:

Եւ այս մէկ տարին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան քառասնամեակը փառաբանած, անով հպարտացած պահուն:

Դարերու անաղատ, գլխիկոր կեանքը թըմբեցուցած, խաթարած է մեր գիտակցութիւնը՝ նոյնիսկ դէպքերն ու դէմքերը գնահատելու տեսակէտէն:

Չենք ճանչնար մեր իրական արժէքները: Կամ կը ճանչնանք հարեւանցի, բերնէ բերան լսելով: Արքայական առասպելներ, կղերական փառքեր եւ զանազան շինծու համբաւներ գրաւած, կաշկանդած են մեր միտքը: Մեր աչքերը չեն վարժուած տեսնելու իրական մեծութիւն-

ները: Կամ կը տեսնեն միայն մեծ ազգերու պատմութեան մէջ:

Օտար դիւանագէտի մը, զօրավարի մը անունը շատ աւելի կը խանդավառէ մեզ, քան ամենէն հերոսական դէմքը մեր ժամանակակից պատմութեան:

Ունինք ուսումնականներ, վարժապետներ եւ վարդապետներ, որոնք պատրաստ են հատորներ գրելու Երուսաղէմի Միաբանութեան մասին, պանծացնելու կաթողիկոսի մը կամ փաշայի մը կեանքն ու գործը. բայց կանճրկին, եթէ երկու հարցում ուղղես Առաքելոց վանքի կոիւններու, Աղբիւր Սերորի, Գէորդ Չափուշի կամ Անդրանիկի մասին:

Բովանդակ աշխարհ հիացումով, յափըչ տակութեամբ հետեւեցաւ — ու կը հետեւի — օղանաւային յանդուգն, աննախընթաց թռիչքներուն, առանց ազգի եւ առանց տեղական, ցեղային փառասիրութեան: Եւ բոլորը երկկողմութեամբ խոնարհեցած կէս ճամբան ինկած գոհերու յիշատակին առջեւ: Եղբարաբախտ ուսմովիւրաներուն ամենէն համեստն ալ ունեցաւ իր յիշատակարանը, որոնց չուքին տակ սերունդներ կը դաստիարակուին:

Մենք չունինք համաշխարհային հոշակ: Եւ շատ խոնարհ ենք, իբրեւ ազգ: Բայց ունինք Դէպքեր, դրւագներ, որ ընդունակ են աշխարհ սասանեցնելու. — Այդպէս էր Երլուրդի մահափորձը:

Եւ ունինք Դէմքեր, որոնց հօր ձայնը չի ճանչնար անջրպետ եւ ժամանակ: — Այդպէս էր Քրիստափորը:

Մեր ազատագրական ամենի, անօրինակ երկունքին մէջ, ոչ թռիչքն էր որ պակսեցաւ, ոչ անձնւիրութիւնը, ոչ ալ ուժգնութիւնը: Վկայ՝ Վիտօշն ու Երլուրդը, իրենց յանդգնութեամբ եւ վճռականութեամբ:

Մենք չունինք ոչ Պանթէոն, ոչ ալ միջազգային պողոտաներուն վրա տիրապետող յիշատակարաններ: Բայց ինչ որ, ահա քառասուն տարիէ ի վեր կը տանինք մեր ուսերուն վրա, կրնայ յարգանքի հրաւիրել ամբողջ սերունդներ:

Եւ այդ պիտի ըլլայ մեծագոյն մխիթարութիւնը Քրիստափորներուն:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՊԻՉ ՈԳԻՆ

Մտաւորականութեան կուռքն էր մահէն առաջ — մահէն յետոյ եղաւ նաև զանգւածների կուռքը:

Ո՞ր է արդեօք այդ արտակարգ ժողովրդականութեան զաղտնիքը: Մեր վարպետը չունէր բնաւ այն արտաքին փայլն ու շուքը, որ կը բնորոշէր հայոց աշխարհի մեծերին: Նա չէր ունեցած պերճ լեզու, բեղուն գրիչ, հռետորական շքեղ տաղանդ, ինչպէս Սիրիմեան և ուրիշներ: Ձէր գրաւած հրապարակախօսի աթոռը և ամէն օր լրագրի բարձր ամբիոնէն չէր խօսած ժողովուրդին, ինչպէս Գրիգոր Արծրունի: Ձէր շարագրած հայրենաշունչ, բոցափառող վէպեր, ինչպէս Բաֆֆի: Ձէր օտուած խօսնակ քնարով, ինչպէս Գամառ-Քաթիկոս: Ձէր կախարդած բազմութիւնները թատրոնական բեմերէն, ինչպէս Պետրոս Աղամեան...

Անշուք, համեստ մի մտաւորական, որի միակ արտաքին փայլը իր վեհօրէն գեղեցիկ, նուրբ ու տանջած առաքելական դէմքի մէջ էր: Շատ շատերը չէին էլ տեսած նրան, ոչ էլ կարդացած նրա փոքրաթիւ, դժուարամարս յօդածները:

Բայց մէկ բան գիտէին ամենքը. նա կազմակերպութեան գլուխն էր և ինքը գերագոյն կազմակերպիչը, որ նահատակել էր գործի, արևան ճանապարհին: Գուցէ այն տարտամ դաղափարը կրօնահիւր հողարաւոր սգաբողներու մէջ, որ այս մեռնողը տարբեր խմորից էր...

Բանաստեղծներ, հրապարակագիրներ, վիպասաններ շատ է տւել Հայոց ազգը, բայց կազմակերպիչ տաղանդները հազաւորեալ են դարերով պառակտւած, անմիաբանութեան և տարամբօ անհատապաշտութեան արտով մշակւած հայ անդաստանում...

Այդտեղ է, անշուշտ, Քրիստափորեան ստեղծւածի բանային:

Շատ անգամ եմ ասիթ ունեցել վեր հանելու անհատի դերը պատմութեան մէջ: Սոցիոլոգ, օժտւած անհատի՝ որ աստածային կայծ կը կրէ իր կուրծքին տակ և առաքելական դրոշմ ունի ճակատին: Ստէպ նա ինքի՞ մի դրօշակ է: Ստէպ նա ինքը նոյնանում է կազմակերպութեան հետ: Ամայութիւնից խմբեր է դուրս բերում, դաշափարային անապատները շնչաւորում է և շնչնում:

Այդպէս էր մեր Քրիստափորը: Նա leader էր (առաջնորդ) բառի իսկական, բրիտանական իմաստով, որովհետև իր խոշոր իմացականութեանը կը միացնէր նաև խոշոր բարոյական, քաղաքացիական առաքինութիւններ՝ նկարագրի, անյողողող կամք, անազարտ մաքրութիւն և անկաշտ շիտակութիւն:

* * *

Գիւղական համեստ վարժապետը (այգա և զարտ ունեղիղը Մոսկւայի համալսարանում) աստիճանաբար

կազմակերպեց նախ՝ իր անհատական դէմքը, իր մտաւոր և բարոյական դէմքը, հաւաքեց գիտութեան պաշար, մշակեց ուրոյն աշխարհահայեացք և այգա հանդարտ, առանց արժուկի ու գահավէժի, առանց անհամբեր թուիչքերու՝ սպասեց իր դղրդազին թատերամուտի ժամին:

Եւ երբ ժամը հասաւ — 1890-ին — նա նետուցաւ բուն թափով հատուածների տեղոյային վիճարանութեանց ու բարեփոխիչի մէջ, շեղբացրեց կենտրոնախոյ ձգտումները, հայտնեցրեց անհաշտ հակառակորդները և վարպետ ձեռքով կռեց «Իրանակցութեան» ճակատակերպը:

Գիւրիւն գործ չէր: Առաջին անգամն էր երկար դարերէ ի վեր, որ ստեղծուած էր հայ կեանքի մէջ մի ծաւալուն կազմակերպութիւն — միանգամայն ժողովրդական և քաղաքական — որ կը շարունակէր իր ուսերի վրա տանելու ցեղի արատութեան պայքարը:

Այդպիսի մի գործ կատարելու համար, այնքան հակամարտ ուժեր քով քիփի բերելու և կուռ, ներդաշնակ մի միութիւն ստեղծելու համար, անհրաժեշտ էր իրօք կազմակերպչական մի խոշոր տաղանդ, անհրաժեշտ էր մի մարդ, որ ոչ միայն մտաւորապէս, այլ և բարոյապէս կանգնած լինէր վարկեանի բարձրութեան վրա, մի մարդ, որ յեղափոխական աշխարհահայեացքի, խառնածքի ու նկարագրի հետ ունենար և անտվոր տակտ, ճկունութիւն ու հոտառութիւն, մարդկանց ներաշխարհը թափանցելու կարողութիւն, գործակիցներն ընտրելու ձիրք, անհաշտ, հաշտարար ոգի, զուսպ ու հաւատարակուած բնաւորութիւն և մի իրօք հազաւորեալ վարկեանից, որպիսին դժուար է գտնել Հայոց վերածնութեան ռահվիրաներու մօտ:

Այդպիսի մէկն էր Քրիստափորը:

Եւ եթէ Հ. Յ. Իրանակցութեան վարիչ շարքերում, սիլբից ի վեր, հակառակ մեր բազմապիսի թշնամիներու այնքան ահաւոր հարածներուն և պառակտումի ներքին փոքմերուն, իշխեց միշտ եղբայրական համբաշխութիւնը, եթէ հայ մարտական կազմակերպութիւնը տասնակ տարիներ ընթացելով, հիմնադրի մահէն յետոյ ևս, կարողացաւ միշտ ճողողել ցարի, սուլթանի, թուրքի, Գրիկ ու թաթարի անդուլ դաւաբէն ու թակարդներէն, — անտարակոյս, դրա գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ այն է՝ որ այդ վարիչ, ներշնչող ու առաջնորդող շարքերի մէջ ապրում էր միշտ Քրիստափորի ոգին:

Ահ, անշուշտ, սուրբերի, հրէշտակների խմբակցութիւն չէ նաև այդ մեծ, ժողովրդական կազմակերպութիւնը — այդպիսին չկայ տակաւին մեր մուրթակի վրա, չէ կարող լինել ևս տառալ արեւելան մեր յետամուտեց և զարաւոր արատներով ծանրաբեռնւած ցեղի մէջ — կարիէրիստներ, փառքի, աթոռի հետամուտ ինտրիգաններ եղել են նաև այդ ներկական ուխտի մէջ,

բայց նրանց ձայնն ու ձգտումները վաղ թէ ուշ չեղողքացի են քրիստոսափորեան փաղանդների դուռն չարածներին տակ :

Գաղափարային ընկերայնութեան ոգին էր, որ այնքան ջերմութիւն, հմայք ու հրապույր կը հարգողէր մեր կուսակցական մթնոլորտին. գաղափարային կարայրութեան ոգին էր, որ կը ցոլար մեր մեծ ընկերոջ ամէն մի խօսքից, ժխտից ու նամակից :

«Թայիմնախնամ» տեսած կը լինես արդէն — կը դերը ինձի 1899թ. դեկտեմբեր 22-ին Պարիզ ուղղած իր մի նամակի մէջ — Ղարիբն էլ**)... վնաս է փետրարի վերջին գալ այդտեղ: Կազմուած է, արեմն մի հիամալի տրիտուվիլատ, որ կարող է պատուի քերթի Դաշնակցութեամբ: Տեղներդ միայն պինդ նստեցէ՛ք, սիրեցէ՛ք միմիանց և կանոնարէ՛ք ձեր պարապմունքները»:

Եւ նոյն յորդորը՝ մի այլ նամակով (1900 թ. մայիս) .

— «Մաճօքացոյր Աւետիսին Թայիմնախնամի հետ և ապա, որ Բեզ հետ միասին սիրի նրան: Զեր սէրը նրան միշտ ջերմ կը պահէ և յուսահատելու նրա հակումները կանխեալանան»:

Այս տողերու մէջ կը պատկերանայ ամբողջ Քրիստոսափոր, իրեն մարդ:

«Սիրեցէ՛ք միմիանց»... Նազովրեցու ծանօթ կոչը կը հնչեցնէր Դաշնակցութեան հիմնադիրը նոյն յիսուսեան պարզութեամբ, ստանց պաթեթիկ շնչոտրու և թատրոնական pose-երու: Կազմակերպութեան արշաւորսէն մինչև իր եղբրական մահը — կրկնել է միշտ այդ գեղեցիկ յանկերը... Նա ինքը սիրել է միշտ իր հաւատակից ընկերներին և ձգտել է նոյն սիրով տողորել կուսակցական բոլոր շարքերը: Հայ առաջադիմութեան ռազմիկներէն զուցէ ոչ մէկը այնքան խորունկ չի դառնել Վալի անսէր ու ամբարշէտ բարեբեր և ոչ մէկը չի թափուլ արնքան յամառ և ընդմտելու ճիգ ու եռանդ՝ այդ ցեղային արատը մեղմելու համար:

Քրիստոսափորի աչքին ամենակենսական խնդիրն էր այդ: Նա գիտէր, որ Հայ ազգի ազատագրութեան հրեակայ գործը զուրկ ըրելու համար անհրաժեշտ է հաւաքել maximum-ը (առաւելագոյն չափ) ցեղի գործուն ուժերի, անհրաժեշտ է դարձնել ազատութեան գերագոյն գործիքը, հայ ժողովրդի մեծագոյն յեղափոխական կազմակերպութիւնը: Նա գիտէր, որ այդ գործիքը հզոր ու ակապական դարձնելու համար, պէտք էր փշրել Հայ մարդկանց դարաւոր անմիաբանութեան և եսապաշտ անհատականութեան, առողջը, իսկ այն փշրել կարող էր միայն սիրոյ անդուլ, շերմացնող և կենսարար հոսանքը: Ահա թէ ինչու Դաշնակցութեան առաջամարտիչը, որ կազմակերպուէ լինելով հանդերձ, միանգամայն մեծ քարոյիչ էր, իր երկարամեայ ասպարէզի ընթացքին, Թիֆլիսէն-Ժընև-Պարիզ-Սօֆիա-Ֆիլիպպե-Պոլսա, ամենուրեք իր յողածներին, նամակներին, ճառերին և մտերմական գրոյցներին մէջ նոյն քարոյն է, որ կը հնչեցնէ այլ և այլ եղանակներով .

— «Սիրեցէ՛ք, սիրեցէ՛ք միմիանց»...

*) Բժ. Լօրիս-Մեյիփեան:
**) Ակարնեան:

* * *

Գիտնալով հանդերձ Հայի վատթար հակումները, նա միանգամայն յուսուտեւ չէր մարդկային բնութեան նկատմամբ, աչքը ուժեղ և թափանցող էր՝ մարդոց լաւ գծերը նշմարելու համար: Նա կարծես Դոստոյեփսկիի պէս այն գաղափարն ունէր, որ յետին ոճրագործի հոգու մէջ անգամ կը դառնի միշտ փոքրիկ, անարատ մի անկիւն... Եւ նա շատ անգամ օղտադրօծել է Հայ դատի համար այնպիսի մարդիկ, որոնց վրա իր ընկերները՝ անյուսօրէն խաչ էին դրած:

Նա չէր աղուծ — հիւնոսացնում էր: Եւ այդ հիւնոսի մէջ դեր ունէր նրա մտքի ու տրամաբանութեան ոյժը, դեր ունէր նրա բնական, ինքնադրող սէրը, նրա հաւատն ու համոզմունքը, գաղափարային մտեւանդութիւնը, դեր ունէին նրա ձայնի զարաւումները, նրա խորունկ ու վշտոտ աչքերը և ամբողջ տանջւած ու վեհափառ կերպարանքը: Բրողութիւնն այն է, որ նա գիտէր ուժեր հանել ամայութիւնից, գաղափարական նւեւոններ անել այնպիսի տեղերում, ուր մենք ամենքս անզոր էինք: Եւ, սակայն, սերճախոս չէր... Նա աղուծ էր նոյնիսկ իր յուս, մեղամազճոտ նախածքով: Ահա թէ ինչու՞ ոմանց կորակէին նրան փաղաքական մակերդրով — կախարչ: Ահարոնեան կրտէջ նրան կատակով. — «Դու օփաւնչի ես»...

Մարդիկ կան — սակաւաթիւ ընտրեալներ — որ գիտեն յարգանք պարտադրել ամենքին: Անգամ մեր դուռը մեծատունները անտարբեր չէին դէպի Քրիստոսափորի հմայքը: Յիշում եմ 1903 թ.ակապի ամառը, երբ վարպետի շղթայագրեմած Փոթորիկէն յետոյ, մեր միլիոնատէր կրեսոնները մին միւսի ետեւից զկէրկը կը դնէին՝ Անդրկովկասէն ու իրենց շուշը Փարիզ կատնէին, և երբ Քրիստոսափորի հրահանգով ինձ էր վիճակւած տխուր պաշտօնը զվանօրէնու սարսփաշար դրամատէրերից մի ջանխին, յիշում եմ, որպիսի ակնածութեամբ էին նրանք խօսում «կառ, մօրուքաւոր վարժապետ» մասին, որը երկաթի հարւածներով շանթահարել ու շմեցրել էր նրանց... Լաւ գիտէին, որ այդ վարժապետը «փող ուտող չէր» և որ հաւաքւած միլիոնները պիտի երթային Գործին ծառայելու...

Յարգանք ունէին և հայ հակառակորդ կուսակցութիւնները և անգամ — օ քրիստոս: Որքան սիրւած, ժողովրդական էր բուշգար-մակերոնացի յեղափոխական շրջաններում: Եւրոպական լեզու չգիտէր և հայու հայ կարողում, հասկանում էր Փրանսերէնը: Ոստէլ գրեթէ չէր կարող: Սակայն, դէժքով, կեցւածքով ինչոյն հրապուրում էր նոր ծանօթացող եւրոպացուն: Պէտք Քիլիսառ առաջին իսկ հանդիպումից յետոյ Ժրնևի մէջ, մեկնելու ասին կը համբուրէր նրան: Եւ մի օր ասաց մեզ.

— «Ես ճշմարիտ պաշտամունք ունեմ Քրիստոսափորի համար»:

* * *

Շատերը կը մոռցնին, կը մեռնին յանորդներին գիտակցութեան մէջ — նա կապրի: Վիտոլի մեծ նահատակի աստղը կը շողայ հայոց խաւար Հորիզոններէ:

րում, որպէս ուղեցոյց փարոսներն մէկը հայ դադա-
 փարական սերունդների: Գաշնակցական, ուսմկավար,
 մենչևիկ և անդամ բուլշևիկ՝ բոլոր նրանք, որոնց հա-
 մար ներթական է հայ բազմաառնել ժողովրդի դատը,
 պատկառանքով պիտի անցնեն այդ մարդու շիրմի առ-
 ջիկից — մի մարդու, որ գիտցաւ ոչ միայն սպասուորել
 Իստակին, այլ և լուսաւորել այդ Իստակը իր հօջր ու
 պայծառ իմացականութեամբ և իր մարդկային, ընկե-
 րային վարք ու բարքով: Բուլշևիկներից լուսագործները
 կը հասկանան, ի վերջոյ, որ բարոյական մեծ արժէք-
 ները էպպէս նոյնն են պատմութեան բոլոր շրջաննե-
 րում, աշխարհագրական բոլոր գօտիների տակ և որ
 մարդուն գեղեցկացնողը ջինջ, վերասաց իշխակիցմն է,
 յամառ, անձնուրաց ճիւղը վասն ժողովրդի ազատու-
 թեան ու բարօրութեան: Կը հասկանան — Քրիստա-
 փորի օրինակից — որ անկարելի է նպաստել մի ժողո-
 վուրդի բարոյական վերածնութեան և ձեռք բերել
 ճշմարիտ ժողովրդականութիւն, առանց ճշմարիտ հայ-
 բնանաէր լինելու: Բուլշևիկներից լուսագործները, ի
 վերջոյ, կը բռնեն, որ Քրիստափորի և իր ընկերների
 ջանքերով է ստեղծուել քառասուն տարուց ի վեր խոր-
 հող ու զգացող հայութեան մէջ այն ազատաշունչը,
 առողջ, փրկարար կայսութեան մէջ այն ազատաշունչը,
 վարութեան տգէտ ու կեղծ մարգարէները կուզեն այժմ
 յաւերժացնել միջնադարեան բռնութեան լուծը...

Իսկ հինաւուրց, աշխարհ դործիչները, որ զու-
 կայրին Հայաստանի աշխարհի մէջ, ողբալով ներկայ
 մտաւոր ու բարոյական թշուառութիւնը, պիտի յիշեն
 միշտ ջերմ կարօտով ու հառաչանքով հայ ազատագրա-
 կան շարժման մօհիկաններին և պիտի գոչեն մեկա-
 մաղձօրէն, բանաստեղծի պէս.

— «Այո՛, մարդի՛կ կային մեր ժամանակում —
 հսկանի՛ր, ոչ մեզի պէս»...

Բուլզար մայրաքաղաքը սարքեց Քրիստափորին
 արքայավայել թաղում: Մի ճշմարիտ ապօթէօզ էր, որ
 կատարեցին դազաղի շուրջը բուլզար-մակեղոնական
 ռազմիկ շարքերը, Բորիս Սարաֆովի առաջնորդու-
 թեամբ:

Քառորդ դար անցաւ աղէտաւոր մահէն ի վեր: Եւ
 թանկագին նշխարները դեռ հանգչում են Սօֆիայի
 գերեզմանատանը, օտար հորիզոնների տակ, սպասելով
 բաղձալի օրին, երբ հայրենի հողը, ազատած ընդ-
 միշտ բռնութեան մղձաւանջից, պիտի կարողանայ
 հիւրընկալել իր դաժման և միշտ սակայն հրապուրիչ
 ծոցի մէջ՝ հայ ժողովրդի մեծ դաւակը — հայկական
 Մաճճիհին:

Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ԱՂԵՏԱԻՈՐ ՄԱՅՐ

ԽՄԲ. — Քրիստափորի մահուան քառասունամեակին առթիւ, որ այնքան խոր ցնցում պատճառեց իր
 ժամանակին, «Իրօշակ»ի 1905ի համարներէն կարտապոսեմն ռպրացեալ է. Ակնուցիի այս նկարագրութիւնը,
 ինչպէս և Ղարիբի ռպրը —

Հսկայական ծրագրերնրը գլխի մէջ, յափշտակած
 ժողովրդական տանջանքների սփոփման իղձերով՝ նա
 պտուտմ էր քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր: Կողկա-
 սից անցաւ Շվէյցարիա, ժրնեից Բալկան, Վիէննայից
 նորադատ Բուլզարիայի մայրաքաղաքը և այնտեղ, բա-
 րեկամների և համախոհների նեղ, բայց ստերիմ շըր-
 ջանում, իր փայտիալած ծրագրերների հնոցի մէջ՝ դտաւ
 աղէտաւոր մահը, անսպասելի, ինչպէս որոտ, շանթա-
 շարող՝ որպէս կայճածակ:

Մարտի 4/17-ն էր: Քրիստափոր Միքայէլեանը —
 ո՛չ, նրա մտերմական հողուն չէ սազում այս ձեռք —
 Քրիստափորը ուղեկցւած տասնից աւելի ընկերներով,
 հայ և մաղիթօն, գնաց մերձակայ լեռներում թապուած
 մի ձոր, ուումբի փորձեր անելու: Կնեթաժօ գիրդի մօտ
 էր աղբ: Փորձի նպատակն էր՝ պարզել ընկեր եղբարու-
 գին՝ այդ վառվուռն յեզափոխականին՝ տուձերի կա-

տարեկադրձման նորանոր ձեւերը, մշակւած իր ձեռ-
 ճով, արդիւնք երկար աժիւնների աշխատանքի: Ընկե-
 րական մի համեստ հացիեղոյթից յետոյ՝ վիճակակից
 երկու ազգերի դաւակնիցը դաշտ դուրս եկան: Սկուե-
 ցին փորձերն ու վիճարանութիւնները: Տարբեր էին
 կարծիքները: Ոմանք անյալողութիւն էին գուշակում,
 զգուշութեան յորձոր կարգալով, միւսները տատանում
 էին: Անյողող էր միայն մէկը — Քրիստափորը,
 վստահ նախորդ փորձերին, հաւատացած աներկայ
 յարողութեան:

Ահա վերջապէս ուժբաժիղ՝ կոշուարդ գիրք բռնեց:
 Միւսները, զգուշութեան համար, հեռացան՝ աւելի
 բարձր տեղից դիտելու պայթիւնի հետեւանքները: Առ-
 շարժ մնաց միայն Քրիստափորը, անբաժան ուժբաժիղ
 ընկերոջից: Ոչ մի ինչիւրք, ոչ մի յորդոր, ոչ մի նառ-
 յազգուշացում՝ տեղահան շարք նրան...

Անցաւ մի քանի րոպէ: Ու յանկարծ որոտանման դժբախտը ցնցեց շրջակայքը, և ծուխի ամպը պատեց փորձի ամբողջ վայրը: Հեռացած ընկերները՝ ճնշող նախազգացումով ներքև սլացան, նետուցին այն կողմը, որտեղ ուրաճիդն էր կանգնած: Եւ նրանց աչքերի առջև բացեց սոսկալի որդերգութեան անաւոր տեսարանը... Քրիստափորը թռակալորը, հաղի շունչը բերանին, իրուարդը հեռու նետած, խրած ձեւնախառն հողի մէջ՝ արդէն մահացած: Սարսուցեցոյցի լուսութեան մէջ, զերբնական ուժով, մի ճիշտ լուսեց: Ընկերները օդութեան յուսահատական ճիւղ արեցին — և անմտաշունչ նահատակը, իբրև «մոռե բարեկէ» վերջին նշան, փորձեց վերաբանալ մարած աչքերը, նայեց իր շուրջը, դիտեց հեռուն, շատ հեռո՞ւն և հանգաւ՝ առանց բառ անգաղ արտասանելու...

Վէրքերի ծանր էին և կոծարեր: Իրուարդի ամբողջ աջ երևաւ, կրճի աջ կողմը, ինչպէս և աջ ոտը, պատաստուած էին և այլանդակած: Աջ ձեռքը կտրած էր արմուշկից: Ռուսը կատարել էր իր աւերմունքը անխնայօրէն, կատաղութեամբ: Քրիստափորի վէրքերը, արդիւնք ուսմանի նետուածքներէ, երեք էին: Երկուսը ձախ երեսին և ձախ ոտին — թեթև և անկարևոր: Երրորդ վէրքը ուղիղ կրճից — մահացու: Եթէ չլինէր ծոցի դրպանում պահած արծաթեայ ծխատուփը, որը երկու տողից ծակած էր, սիրտը պատառ-պատառ պիտի լինէր ամբողջովին: Անվահեր գործիչները՝ փոխաբերէ՞ երկու դիակ: Այդ էր իրականութիւնը: Եւ նրանց վերաւոր, յօշուած մարմինները, ընկած մի անհիւր-ընկալ ձորում, ձիւնի մէջ, մնացին երկար ժամեր, շրջապատած ոստիկանական պահապաններով, որոնց հրամայած էր խստութեամբ հսկել, մի րոպէ իսկ աչք չհեռացնել «քաղաքական կարևոր զէպքի» խորհրդաւոր գոհերից...

* * *

Մարտի 10/23-ն է:

Թաղման պաւոր օրը: Սօֆիայի հայկական անշուք մատուռի մէջ երկու դազաղ են դրւած՝ կողք-կողքի: Մեռան միասին, պիտի թաղուեն միասին: Ուսուն բազմութիւնը լցրել է մատուռը, բակը, հրապարակը: Մակեդոն հայուկները, մարտական համարգետնով, պատի պահակ էին կազմում: Ահա աւարտեց աղօթքը, անքաճ աննեղաշնակ մարտիկ յեղափոխականները ոգուն, սրտին, մտածմունքներին... և ժողովուրդը՝ դազաղները ուսերին առած՝ շարժեց դէպի գերեզմանատուն:

Եղանակը հրաշալի էր: Բուլղար ժողովրդի մի հոծ բազմութիւն, տեղաւորւած պտուղամբներում և փողոցի երկու կողմը՝ պատկառանքով և վշտով դիտում էր հայկական նահատակութեան այս տխուր հանդէսը: Առաջին գնում էր ներկայացուցիչները և համակողմները երկար շարքը, քառասունից ասելի պսակները ձեռքին բռնած (դրանց թւում Մակեդոնական Կոմիտէի, Ռուսաց Մոցիայիստ-Յեղափոխականների, Հինչակիան տեղական մասնաճիւղի, Իւանկայական խմբերի, Սարաթովի և այլն): Փղբարթիչ Նոգեարական գաւառի հետևում էր մի քանի հազարեց բաղկացած բազմութիւնը՝ մեծ մասը մակեդոն և բուլղար, հայկա-

կան դատին համակողմ տարբեր: Եւ ամբողջ բազմութեան վէրքն ու ցար ցորանում, մարմնանում էր այն հնչիւնների մէջ, որ զինուորական նախախուժքը վարպետօրէն տարածում էր դոյզ դազաղների շուրջը, վերտահար սրտերի մէջ...

Հանրային գերեզմանատանը, երկու միանման փոսի շուրջը շարւած է բարմութիւնը, յուլած, մռայլագէժ, արտասուքը աչքերին: Կին և տղամարդ, հայ և մակեդոն, յեղափոխական և համակողմ — բոլորն էլ բռնկւած են նոյն ցառով, խորունկ վշտի նոյնանման զգացմունքով: Յարգալից լուսութեան ընդհատորդ՝ զպաւած հեկեկանքի է, որ մերթ ընդ մերթ դուրս է նետում սիրող սրտերից, անկարող դիմադրելու փոթորիկ զգացմունքներին...

Աղօթքը աւարտեց: Հերթը հասու թաղման տըրբադոյն էջերին — զամբանականներին: Երկու էին խօսողները: Մէկը հայերի կողմից՝ Ո՝ Մալումեան, միւսը մակեդոնացիների կողմից՝ Ս՝ Գիրով: Մակեդոնական շարժման անուսի դեկալար՝ Բորիս Մարաթով, վերջին րոպէին, քաղաքական ստիպողական հանգամանքից դրւած, հարկադրւած էր խօսքից հրժարւել:

«Այս դազաղի մէջ — ասաց մեր հայ ընկերը՝ վերջաբանի մէջ — ամփոփւած է հայ յեղափոխութեան սիրտը և հայկական մարտնչող երիտասարդութեան փայտախնայը: Գրչի վարպետ չէր մեր անման ընկերը կամ շանթաւարող ճառասաց, և ոչ էլ հայուկների դեկալար՝ Արեան երկրի փշուտ ձորում: Ոչ: Նրա ուժն ու տաղանդը ընտրուելու համար պէտք է հնարել մի նոր բառ, որ գոյութիւն չունի մեր լեզուի մէջ, — մարդագարծ էր նա, մի հմայիչ, դիւթիչ ոյժ, որ հրաշակերտում էր գաղափարական մարդը խոպան, անմշակ սրտերի և ուղեղների մէջ, շարժաբան նրանց և ուղղում դէպի մտքի պալատը, դէպի յեղափոխական վերանորոգիչ կուրբ:

«Զեք, մակեդոն ընկերներ, ու ձեր հակողութեանն ենք յանձնում հայկական յեղափոխութեան անման վետերանը, անմոռաց Քրիստափորին՝ իր երիտասարդ բարեկամի հետ միասին, որ նրա դործակիցը եղաւ արիւնտ յեղափոխութեան մէջ, և հարևանը՝ անարին դամբարանում: Սա երկու ընկերգամար թող հայ-մակեդոն դաշնակցութեան պրակտիկ արևակար լինեն, մշտական յուշարձանը՝ մեր դժբախտութեան, մեր կուրի, մեր գրաւիչ սպառազի: Պահեցէք նրանց խնամքով, հսկեցէք նրանց քերչութեամբ, մինչև այն Մեծ Օրը, երբ մեր ընկերները, անկասկած, ասելի երջանիկ քան մենք, դարձեալ մի անգամ կը դան նոյն այս քաղաքը, ոչ վիսիկոր և վշտաբեկ, ինչպէս մենք, այլ նպարտօրէն, անկնճիռ ճակատով, այս հիւրընկալ երկրից ազատ-Հայաստան փոխադրելու նշխարները այն տարադիրների, որոնք իրենց շխթալիկապ հայրենիքի մէջ, բռնապետութեան ճիրաններում սեղմւած, մի գերեզմանատանը անգամ չունեն, վերջին հանդատարանը բազմատանջ գործողների: Այդ մեծ օրը պիտի գայ, որովհետև մեծ են գոհերը...»:

Բովանդակաւոր և հմայիչ էր ընկեր մակեդոնացու ճառը: Ոգեւորւած շեշտով նա հայկական շարժման ուրազիճը տեսեց և պատմիկացայց այն անմոռաց ու անձնէր աշխատաւորներին, որոնք, մինը իբրև քարո-

զիչ, միւր որպէս մարտիկ, երրորդ ինչպէս կազմակերպող, հայկական ազատագրութիւնը հրաշակերտեցին:

Երկու օր յետոյ՝ Թարմ և Թանկուբին հողակոյտի շուրջը՝ կանգնած էին մտերմները: Վերջին այցն էր այդ: Լի յուզմունքով, խորին լուսթեան ենթակայ, բոլորն էլ գերի էին հեռուոր, տարբեր և սրտատրոփ յուշերի: Մի ամբողջ կեսնը, լի գրաւիչ զպգերով,

կապած այդ գերեզմանի հետ — վերաբարձրեց իր ամբողջ ուժով: «Նա, շտեսաւ իր տանջանքի պտուղը, չվայելեց ազատութեան արշալոյսը»:

Մեր վերջին մրմունջն էր այդ:

Մնաս բարովի աղիտարչ մրմունջը...

է. ԱԿՆՈՒՆԻ

(«Ինքնակ» 1905. № 4)

ՕՏԱՐ ՀՈՐԻԶՈՆՆԵՐԻ ՏԱԿ

ԱՆՁՈՒԳԱԿԱՆ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐՈՒՆ

Եւ կարաւանը կանգ առաւ յոգնած...

Օտար ու հեռուոր հորիզոնների տակ մի գերեզման կայ, մի մտայլ ու անգործ գերեզման, որ հայրական խնամքով ու քնքուրթեամբ սղմում է իր կողքին մի ուրիշը՝ մի նոյնպէս անգործ, նոյնպէս մտայլ գերեզման. և նրանց վրա ուշ գիշերներին պլպլան աստղերը սիրում են երազել աշխարհի իրերը, մեղմ փնփուռով իրար են յայտնում մի խորին դաղտնիք, սպա թախտապաս ու դալուկ դէմքով սահում, սահում անցնում են դէպի արևմուտք: Բնակեր ու այրի թուշունը մոլար, անիծելով իր թողած վայրերը՝ հասնում է այնտեղ, պտոյս է անում լուիկ դամբարանի վրա, մի յետին ցաւոտ երգ է հեծեծում և անցնում է գնում տանելով իր հետ էլլ մի նոր վիշտ, աւելի խորունկ, աւելի կիզիչ: Եւ մի դժբախտ երկրից բոլոր լալկան հովերն այստեղ են փչում միահամուռ սոյլով, երբ բեռնատարած են ցաւ ու արցունքով, երբ բոթեր ունեն կամ խոր հառաչանք, երբ գայրոյթ ունեն կամ ծով հեծեծանք, երբ սրտունջ ունեն կամ անզուսպ բողբոջ:

Կարաւանը յոգնած՝ այնտեղ կանգ առաւ:

Նրանք եկել էին հովերի յետևից քալլ առ քալլ, դանդաղ ու յոգնած. եկել էին փոռոտ, անվերջ ու մոլոր ճանապարհներիով, կուսացած իրանց տառապանքի բեռի տակ, առանց տնքոցի, առանց արտունջի, առանց ակտսանքի, որպէս ուխտաւածներ, որպէս փրկութեան համբ նոխսանք: Եւ քալլել էին գիշեր ու ցերեկ, սուրբաւ կրունկներով, աչքերը դէպի հեռու միշտ հեռու, դէպի այն օտար հորիզոններ, ուր մնա մի օր իր կորիւնի հետ պտուղի հակալի քնով, այլ ևս երբեք չվերկենալու համար, ուր հօր գլուխը յոգնած ու տառապալից, մի օր, մի անէծքի օր, կախեց լայն կրծքին, այլ ևս երբեք վեր չբարձրանալու համար:

Հովերի պէս բեռնատարած, հովերի պէս անհանգիստ ու սգաւոր, նրանք գալիս էին այն սևաւոր երկրից, ուր ժպիտը յանցանք է, ու արցունքը՝ ծով, ուր կեանքը՝

անէծք է, և մահը փրկիչ, ուր հառաչանքից երկիրն է այրւած, և հողը տնքում է ցաւերի բևեռից: Եւ հովերի հետ անցել էին ծովեր ու գետեր, ոտի տակ տւել լեռներ ու ձորեր, բողբոջ՝ շրթներին, կակիծը՝ սրտներին, անցել էին ու կիկ դէպի մենաւոր գերեզմանը: Եկա՞ն, եկան ու շարան-շարան կանգ առան այնտեղ, ուր հովերը մրբկում: էին, գալարւում, ոռնում:

Եւ կանգ առաւ ծերունին, ճերմակ միբուքն ու ալիքները հովերին դէմ տւած, և իր լայն կրծքից հառաչանք հանց, գետին դարկեց մաշած գաւազանը, և հողը դրնդաց նրա հարւածից: Նրա հետ մէկտեղ կանգ առան բոլոր նրանք՝ որոնք եկել էին լեռներից ու ձորերից, այրերից ու մութ անտառներից, դաշտերից ու աւերակներից, բոլոր նրանք՝ որոնք եկել էին իրենց կրծքի տակ կուտակւած ցաւը թափելու, իրենց հոգին արմկող մեծ բանն ասելու, սրտի ահագին բեռը վար դնելու. այրիների, որբերի, ծերերի, տառապողների վշտոտ կարաւանը կանգ առաւ:

Շուտ այստեղ ես քնած, քո կորիւնի հետ, ով մարգարէ, նահատակ, առաքեալ, ասաց ծերունին, այստեղ՝ օտար հորիզոնների, օտար երկնքի տակ: Մենք երկաթ ոռնաման հագած, երկաթ գաւազան ձեռք ատած, հովերի հետ մէկտեղ քեզ փնտրել ենք երկրէ երկիր, սարից սար, ձորից ձոր: Մենք եկել ենք բոլոր նրանց կողմից, որոնք լալ են ուզում, բայց արցունք չունեն, հառաչանք ունեն, բայց կրծքին է փլած, սե կակիծ ունեն, առանց սփոփանքի, զանգատներ ունեն, սրտնց սիրտ չի դիմանայ, և աչքերն անթարթ նայում են հեռուն, հատուցման և վրէժի սասանեցնող ու ահաւոր օրին են սպասում: Փայիս ենք բոլոր նրանց կողմից, որոնց հողին մտադրի պէս կարծացել է արհաւիրքի ու տանջանքի մէջ, բայց էլ տոկայու, լեռու, համբերելու կարողութիւն չունեն, և երազում են հատուցման հրաշալի օրը: Եւ դու քնած ևս, զարհուրելի է...

«Արդար վրէժի կարմիր ժամը դարբնող դու հոկայ վարպետ, ի՞նչ եղաւ զեզ. երկըն՝ն էր անդորոմ, որ շուտ գրկեց զեզ, թէ՛ երկինքը, որ փակեց աշերդ. հազար ու հազար միազնած աշքեր օր ու գիշեր նայում էին հեռուն, դէպի սև հորիզոնը, սպասելով ատելութեամբ ու վրէժով դանդաւած հսկայական փոթորկին, որ ջո ձեռքով շղթայադերձ՝ վերջապէս պիտի պոռթկար մեր սևաւոր երկրի վրա, սրբելու համար բոլոր արցունքները, բոլոր անիրաւութիւնները, բոլոր դարշանքը, ամոքելու բոլոր այրւած սրտերը, փշրելու բոլոր ժանգոտ շղթաները : Եւ դու ջնած ես... դարձուրելի է...»

«Ո՞, այդ աստուցման սքանչելի օրը... ինչո՞ւ ուշացաւ. նրա համար մեր մեռելները թանձր հողի տակ հեռւմ էին անհամբերութիւնից, մեր լեռներն ու ձորերը մնջել էին ահաւոր գաղտնիքին իրադե՛կ՝ մահամերձ հիւսնդները անպիթ չհոգեվարքով, օրերով պայքարում էին մահաւան դէմ, որ մեռնելուց առաջ այն զոռ փոթորկի կաթնակի փայլը մի յետին անգամ շողշողայ նրանց աշքերում և մարդակեր ճիւղիկ վերջին զգելի հառաչանքը նրանց ականջներին մէջ մարի: Եւ մանուկները օրօրոց մէջ և ծերերը գերեզմանի հողաթմբի վրա իրենց գաւազանին ծեփած՝ նայում էին այն կողմը, որտեղից պիտի ծագէր փոթորկածին արշալոյսն անագին: Եւ դու ջնած ես... խորունկ, անդորր ջնով:

«Ի՞նչ եղաւ զեզ, ո՞վ դու սրտերի և կամքերի հրաշալի հովիւ, արիւնտու մորիկներին հօր ու ըմբոստ վարիչ, ո՞վ անց զեզ այդ ճակատագրական ջուրը, այսքան խորը և աշպէս երկար: Զգիտե՛ս արդեօք, որ հազար ու հազար հոգիների մէջ հաւատն է լալիս այրի ու սպաւոր, հազար ու հազար սրտերի մէջ ծլած յոյժը կենսատու շողերին կարօտ՝ մեղմիւ հեծեծում է սեւ խաւարում: փոթորկին եկաւ՝ ու անդերը շքրեց, կայծակը շանթեց՝ ու խոտոր անցաւ: Եւ դու ջնեցիր, երբ այնքան հոգիներ երազում էին ջո մեծ և ահաւոր ու սքանչելի երարը...»

«Ձէ՛ մեր լեռներում հրէջը մնաց կանգուն ու սպառնալի. հազար գլխանի արիւնարբու հրէջը, որ մեր հոգիներն է ջարդում, մեր արիւնը ծծում, մեր սիրտը քամում. մենք եպիւում, միկուում ենք նրա բոց շնչի տակ: Տես՛, զեզ բերել եմ ես նմուշները սարսափի, ցաւի, կսկիծի, լացի. սրանք ամենքը ստելիք ունեն, սրանք ամենքը զանգատ են եկել, զարթի՛ր ու ասա՛, մեր ծով ցաւերի վախճանն ո՞ր է, ասա՛, ո՞վ է անիծել մեզ և ինչո՞ւ: Նայի՛ր մեզ վրա դէթ մի անգամ, ո՞վ մեծ, ո՞վ ըմբոստ հոգի, և երբ նայես, գիտած, ջո հսկայ սիրտը էլ ատկալ չի կարող, էլ ջնել չի կարող և դու վեր կը ցցես ջո բոլոր վեհուրթեամբ, այն բաց ու հպարտ ճակատով, որ բոլոր դժբախտներն ու պայքարողները երազեցին, այն հրաշաղէտ աշքերովը, որոնց տակ ներթափան ու փրկարար կաթնակն էր մըլուում, այն սքանչելի նայածեզով, որից հաւատն էր կաթկթում բաղամի պէս՝ աւեր ու վշտոտ հոգիների վրա, այն լայն կրծքովը, որ հօր կաշնու պէս փոթորկիկների տակ երբեք չունբաց և որի վրա բախտի բոլոր խորթ դաւաճները գլուխ դնելու տեղ ունէին:

«Զարթի՛ր ու վեր կաջ. ո՞ր անիրտ հոգը կարող է կաշկանդել զեզ իր խոնար ծոցում, երբ մենք տուտա-

պում ենք անլուր ցաւերով, երբ մեր հեծեծանքն ու աղալակն անսիրտ երկնքի երեսն են մրկում. չէ՞ դու մեզ համար տարաբ պայքար, տանջանք և մեր փրկութեան օրը երազեցիր: չէ՞ ջո պայծառ ճակատը մեզ համար կծկուեց և ջո աշքերը մեզ համար լացին: Ո՞ր է այնքան լայնարձակ շիրիմ, որ ջո երազներից ամենից վսեմը, ամենից ըմբոստն ու ահաւորը դեռ երազ մնաց. այն՝ որ կայծակների մէջ էր փթթել փոթորկուտ դիւշերներին և ջո մեծ հոգին յուզում էր, աղմկում միայնուրթեանդ թախճոտ ժամերին, այն՝ որի համար մենք օր ու գիշեր ծնկալոջ օրհնում էինք ջո ուղին, մեր միւր ջրջրում ու անխնոտում, որ համբ կտրենք ժայռերի պէս, ձայն չհաննէք, չպիտանէք, իբր ջնայենք, հայնացքներս կախկալ, լուենք, լուենք ու համբերենք, մինչև պայթի ջո հօր ձայնը, մինչև կատարի ջո կարմիր ուխտը, մեր բոլորի ուխտը, մինչև փայլատակի կարմիր արշալոյսը մեր յոգնած և մարած բիբերի վրա:

Եւ այն երազը դեռ երազ մնաց, իսկ դու ջնած ես... ո՞ր շար աստածը թափեց զեզ վրա այս խորունկ ջունը:

«Դէ՛հ, շարժվիր ու վեր կաջ, ցնցիր ու թափ տուր այդ հողակոյտը, կանգնիր մրրկուտ հովերի առաջ, որոնք մոնչում են մեր աշխարհի զլիխն: Մի կոյր զիպւած ի՞նչպէս կարող է այնքան հոյակապ կեանքը սպառել, այդքան մեծ հողու ներթափան հրդեհի բոցերը մարել, այդ հօր մտղեթ թոխչըր սանձը, այլևս երբեք չթողնելու համար: Եարժևիր ու վեր կաջ, այդ մենք ենք ասում, մենք՝ որ գուրգուրեցինք զեզ մեր հոգիների մէջ, մենք՝ որ հազար ու հազար մեռելներ ունենք վրէժի ծարաւ, մենք՝ որ յոգնած ենք գերեզման փորելով, օ՞ դարթի՛ր, զարթի՛ր ու վեր կաջ...»

Գերեզմանն անշարժ է, հողաթումբը համբ և նրա վրա բուսած խոտերը օրօրում են իրենց գլուխները անյոյս ցաւով, անկարելիի, անշառնալի լուռ շեշտով: Եւ արցունքի կաթկթները ուռած ու խոշոր ցարտում են ծերունու աշքերից, կնճռոտ այտերի վրայից վրա զլորում, իջնում, իջնում, թրկում անբարձր մրրուքը և կաթիլ կաթիլ շաղում գերեզմանի վրա: Եւ նրա հետ մէկտեղ իր վշտոտ հօրը հեծեծում է ու լալիս և թափւած արցունքից հողաթումբը թրկում է, ջրբուում է, եռում է:

Արցունքը թափեց և հողը թրկեց, արցունքի ցաւից՝ շիրիմը խօսեց.

«Գիտե՛մ, գիտե՛մ, բոլորը գիտեմ... փոթորիկը պայթեց, սև ամպը մնաց, կայծակը շանթեց ու խոտոր անցաւ: Տւէք, տւէք ինձ ձեր բոլոր բեւը, բարը բարը արեցէք այս կրծքես վրա, և առանց արցունքի ու յուսահատութեան, վերստին յետ դարձէք. այնտեղ լեռների վրա թառած արծիւներ կան, որ բոլոր շանթերի գաղտնիքը գիտեն, դէպի լեռները, դէպի լեռները հայրենի... փոթորիկն այնտեղ է, և նա կը պայթի տհազին որոտով, երկնքի վրա սև ամպ չի մնայ, կայծակն այնտեղ է, նա կը շանթի ու էլ խոտոր չի անցնի: Դէպի լեռները, դէպի արծիւները, իսկ ե՛ս... օօ՞Ք...»

Լուռ գիշերների ուշացած աստղերը դարձեալ դա-

իս են երազելու մենաւոր դամբարանի վրա ու լայիս են անհունութեան մէջ. բունաւոր, այրի թռչունը մտար այնտեղ է հեծեծում իր ցաւի երգը, և դժբախտ երկրի հովերն անհանգիստ նրան են պատմում իրենց տեսածները:

Եւ գերեզմանը լուս երազում է ասողերի, ամպերի

և հովերի հետ իր մեծ, իր սքանչելի երազը...

Եւ հետո՛ւ, հետո՛ւ լեռներում թուխ ամպերը բարդ բարդ դիպում են, հա զդիպում. ճայթի՛ր, ճայթի՛ր փոթորիկ...

ՂԱՐԻՐ (Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ)

(«Դրօշակ» 1905 թ. № 9)

Ա Ի Ե Տ Ի Ս Ա Հ Ա Ր Ո Ն Ե Ա Ն

(Քաղաքացի երգիչը)

Յառաջիկայ Ապրիլին, Փարիզի մէջ և ամէն տեղ — քացի, անշուշտ, հայրենիքէն — կը տուժի ընկելու Ա. Ահարոնեանի գրական գործունէութեան բաւասման հայ յոբելեանը:

Ահարոնեանի գրականութիւնը ամբողջ սերունդ մը վարակած է ոչ միայն իր գեղարուեստական արժէքով, այլ և իր բովանդակով, հայրենասիրական և յեղափոխական շունչով:

«Դրօշակ» ի խթանական և ինքնատեղականութիւն կը համարէ իր ձայնը միացնելու համագային յարգանքի ցոյցին, մանաւանդ որ, ընկելու յոբելեանը, առաջին օրերէն իսկ, նոյն այս էջերուն մէջ ձև ու մարմին տուած է Ազատութեան ու Վշտի, Բողոքի ու Մարտնչումի իր հօր սիրելիներուն:

Երկու ընկերներ Ահարոնեանի գրականութեան յեղափոխական, դաշնակցական գիծն է որ կը փորձեն պարզել, հետեւեալ երկու յօդուածներով — ԽՄԲ.

Հայ քաղաքական միտքը, որ բուսականին զեղելու մեծեր և տատանումներ էր ունեցել անցեալ դարի երկրորդ կէտերին, ութսունական և իննսունական թահկաններին արդէն ստացել էր իր վերջնական ձևակերպութիւնը: Այդ շրջանում այլևս վիճելի չէր համարուած թէ ի՞նչ է հայութիւնը: Հայութիւնը այլևս չէր համարուած մի կրօնական համայնք, որը իր եկեղեցուց դուրս ուրիշ ոչինչ չի պիտի ճանաչէր. չէր ընդունուած նոյնպէս, որ հայութիւնը կազմուած է մի խումբ քաղաքացիներից, որոնք նստած Պոլիս, Պետերբուրգ և այլ հեռաւոր վայրեր, մտապած վաղուց հայրենիքի գաղափարը, իրենց փոքրիկ շրջապատից դուրս ոչինչ չէին ճանաչում, բայց զրա հետ միասին յաւակնութիւններ ունէին հայ ժողովուրդը զեկախարկելու իրենց վերջնական պատգամներով, առանց մտահոգելու թէ հայ ժողովուրդը համաձայն է իրենց հետ թէ ոչ: Ութսունական և իննսունական թահկաններին անվիճելի կերպով ընդունուած էր, որ հայութիւնը մի հաւաքականութիւն է, որը ունի իր սեփական հայրենիքը, իր անցեալ և ներկայ պատմութիւնը և իր մշակոյթը: Կարելի է ասել, որ միայն այդ թահկաններից էր, որ հայ մտաւորականը յտակօրէն գիտակցել սկսեց, որ իր հայրենիքի պարտական անուն չէ միայն, այլ մի իրականութիւն. որ կայ և գոյութիւն ունի և թէպէտ բաժանուած և բռնաբարւած է այժմ ուրիշ ազգերի ձեռքով, բայց այդ հողամասը իրն է. իր սեփականը և իր այդ անբախտի իրաւունքը չի կարող լսել նրանից ոչ մի օտար և բռնի ոյժ:

Ծնորդի այդ գիտակցութեան հայ մտաւորականը միտում և արհամարհում էր պետութիւնների ձեռքով արհեստական կերպով ստեղծուած ուսուսանայ, պարսկահայ և տանկահայ հասկացողութիւնները և զբանց տեղի դնում էր հայ քաղաքացու նոր գաղափարը: Ոչ մի բռնի ոյժ, ստուծ էին նրանք, չի կարող բաժանել հայ ժողովուրդին միմիանցից. նա մէկ է և ունի մէկ

ընդհանուր հայրենիք, ինչ փոքր թէ նա ծնած կարող է լինել Երևանում կամ Վանում, Մոսկուում կամ Ղարաբաղում: Ունենալով այդ հասկացողութիւնը հայութեան մասին, այդ սերունդն էր, որ ոչ միայն առաջադրեց հայութեան քաղաքական պահանջները, այլ և վերջնականապէս ձևակերպեց այն ուղին, որով պիտի ընթանար հայ քաղաքական միտքը: Այդ սերունդն էր, որ լայն գանգաձանների սեփականութիւն դարձրեց հայ հայրենիքի գաղափարը, խլեց ինքնակաշ անհաստիքի ձեռքից ազգային գործերը վարելու մեծատիրութիւնը, հայ ժողովուրդի դատը յանձնեց իրեն ժողովուրդին և արհամարհելով հազար ու մի արեւելքներ, վտանգներ ու փորձանքներ, խիզարութիւն ունեցաւ ոչ միայն խօսքով այլ և գործով ցոյց տալու թէ ի՞նչ միջոցներով հնարաւոր է իրագործել հայութեան խլեակները:

Սա մեր առաջին բողոքող և մարտնչող սերունդն էր, որը իր ետեկից քաշ տեց իրեն յարողող սպազայ սերունդներին, ստիպելով նրանց ևս պայքարելու հայութեան խլեակների համար:

Ահա այդ շրջանի ծնունդ էր Աւետիս Ահարոնեանը, որը իր քառասնամեայ գործունէութեան ընթացքում միշտ էլ մնաց հաստատար մարտախաչուչը այդ սերունդի դաւանանքների և իրէականի:

Ութսունական թահկանների վերջերին մենք տեսնում ենք նրան Արարատի ստորոտում, յետամնայ Սուրբաշու գաւառակում, իբրև փոքրիկ հասարակական գործիչ: Նա ուսուցանում է հայ մանուկներին հայ գիրը և հայ պատմութիւնը, աշխատում է իր համագիւղացիները միասն լրուսուրել ծանօթացնելով նրանց մեր պատմութեան հրուսուս դրազների հետ: Դրա հետ միասին իր սկզբնական դրական գործերով այն ժամանակայ յառաջադէմ «Մշակ» լրագրում աշխատում էր հրատարակել զինչ ժամանակակից այրող հասարակական խնդիրներ: Ահա այդ երեք տարիքն էր ըլլալ ժամանակ մնացին Ահարոնեանի քառասնամեայ

չործունէութեան ընթացքին — նա և՛ հրապարակալուստ է և՛ գրագէտ և քաղաքական գործիչ: Ապրելով ուսումնական թւականներէ հասարակական իրէջաներով, նա զիտակցում էր, որ իր մէջ բացի գրադէտից, նստած է և հայ քաղաքացիին և այդ գիտակցութիւնն էր պատճառը, որ շատ անգամ, երբեմն երկար տարիներ, գրական մարդը չքանուած էր նրա միջոց՝ ասպարէզ բաշխելով կամ հրապարակախօսին կամ քաղաքական գործչին:

Մեր այդ ժամանակայ գրագէտներից և ոչ մէկը չկարողացաւ յատկապէս բնութենով հայ քաղաքացու պարտականութիւնը ինչպէս Անարոնեանը: Իրանով պիտի բացատրել, թէ ի՞նչու մեր գրագէտներից շատ քերքը միայն ապրեցին հայ ժողովրդի տառապանքներով և գիտակցեցին նրա թափած գերմարդկային ճիգը իր ապատութեան համար: Հայ ժողովրդի և այդ հայ գրագէտների միջև խրամատներ կային. այդ խրամատները երբեք չվերացան, այդ իսկ պատճառով այդ գրագէտները երբեք չկարողացան միանալ, ձուլել հայ գանդակաւորների հետ, ապրել և ըմբռնել նրանց հոգեկան ճգնաժամները. մինչդեռ այդ հայ գանդակները Անարոնեանի իսկական տարբերքն են եղել միշտ: Ոչ մի տեղ, գուցէ, Անարոնեանը իրեն ախտահար հարապատ չէր քրքում, որքան այդ մարտիկ հետ. նրա հերոսները այնտեղից են, նրա թիւր և պատճառքը վերցնում է նրանց կեանքից, ապրում է նրանց վշտով, ոգևորում նրանց յաջողութիւններով:

Իննասուական թվականներից սկսած, էրր գեռ. ևս աննշան ևս անվարժ գրագէտ էր նա, անմիջապէս կարողացաւ իր տեղը գրաւել և իրենով գրադէտին, մասնաւոր, 1895 թվից սկսած, էրր փութորկեցին տաճկանայ նահանգներ և տաճկին ու քերպըր նորից տարել և սրածուրթեան մատնեցին հայկական զիզկերը: Մասից ճողողարած փախստականների մի խոշոր քանակութիւն թափեց կովկասեան սահմանները, որոնց մեծ մասի տառվին կայանք հանպիստում էր Մուրմալուի գետտըր, ուր այն ժամանակ ապրում էր Ա. Անարոնեանը: Նա տեսաւ փախստականների պրոցուքները, լսեց նրանց սոսկալի, շմեկուցիչ պատմութիւնները և զրի առաւ իր լսածների, տեսածների մի շնչին, աննշան մի մասը և մի քանի պատճառքներով թմարժ հասարակութեան թիքացած խոճի վրա նեւտեց: Դա մի աղաղակ էր, անպօր կատարութեան մի ճիշ էր, որ երիտասարդ գրողի հոգեւ զուրս էր թրուշում և ընկնում էր հայ հասարակութեան սրտի մէջ, գուցէ ինքն էլ չէր գիտակցում, թէ ինչպիսի շնորհակի կերպով մատը գրել է հայ ժողովրդի իսկական վերքի վրա:

Այդ շրջանի նրա փոքրիկ պատճառքները «Պուսում-կաթ», «Ճալազ-վուր-դունի», «Փշուր-բմ-խաց», «Բախտի խողեր», «Բաշոն» և այլն, իրական պատկերներ էին հայ փախստականների կեանքից, որ այնքան վշտոտ ձևով Անարոնեանը գնում էր այն հասարակութեան առջև, ցանկանալով ունենոր, բարեկեցիկ դասի պիթը շարժել զգլխի այդ թվաւորները:— Օգնեցէ՛ք այս սրից և Տրից ճողողարած բեկորներին, սքաք ձերն ևն, ձեր հարապատները, սքաք օտարներ շին, թէպէտ գալիս ևս սահմանի այն կողմից:

Այսպէս էր սահ Անարոնեանի սկզբնական շրջանի գրականութիւնը և նրան, իբրև հեղինակի, գրադէտնով խնդիրները. սպառն էլ գուցէ կը մտար, եթէ Անարոնեանի անձնական կեանքի մէջ էր անահնկալ փոփոխութիւն չլինէր, որը հիմնաւորապէս որոշեց նա ապագայ ճանապարհը:

1898 թվին Անարոնեանը մի բարեկամուհի գիպուծով ընկնում է Եւեցարիա ուսանելու, ճիշտ այն ժամանակ, էրր Բրիտանափորը և իր ընկերները գերմարդկային ճիգեր էին թափում հայկական հարցի վերակենդանացման համար, որը շնորհիւ համատարած բեակցիայի մոտացութեան վրա էր:

Բրիտանափորը հասարակական Անարոնեանի օգտակարութիւնը և գործի է յծում նրան:

Ուսանելը, որի համար եկել էր Անարոնեանը, գառնում է երկրորդական գործ, այժմ գլխաւոր գործը հայ. դատի համար աշխատեցն էր, որին և կպչում է Անարոնեանը իրեն յատուկ խառնածքով:

Բրիտանափորի աջակցութեամբ և թիկադրանքներով անդադար հանդիպումներ ունենալով Եւրոպական ակադեմիայի գործընկերի հետ, որոնք այն ժամանակ մի առանձին սիրով փարում էին հայկական դատին, Գրոշակի խմբապետութեան մէջ առեկի մօտիկից ճանաչելով հայ ակադեմիայի գործընկերին և այն բոլոր աշխատանքներին, որոնք տարւում էին մեր գաղտնի համար, այդ նոր միջոցառում, բորտովին կերպարանափոխում է զաւտոյց եկած այս գործչի մտապատկերները. նրա մտքի հորիզոնները մեծանում, ընդարձակւում են, հայ ժողովրդին ծառայելու գործը, հայ գաղտը իրականացնելը, գառնում է իր կեանքի նպատակը և նա ամբողջապէս ներկում է դրան: Այժմ նա և գործիչ է և պրոպագանդիստ և յեղափոխական երգիչ: Հայ ժողովրդի անտանելի վիճակը տեսնելու, նա այլ ևս, ինչպէս ստա՞յ, չի յցում անգոր գալուց թիւով. ի՞նչ անենք, ինչպէ՞ս ապատենք այս գուրդից, այլ ևս չի գրադէտնում նրան, սրտիհետ ևս գտել է դրանց պատասխանը: Նա ըմբռնում է, որ հայ ժողովրդը իր յոյսը պիտի դնի իր սեփական ուժի վրա և իր սեփական կարգաւեղարւած ուժի շնորհիւ է, որ պիտի ազատագրել այդ բռնութիւնից: Եւ սահ 1893 թվականից սկսած «Դրօշակ»-ի մէջ յաջորդաբար լույս են տեսնում «Ղարիբի» պատմածքները, որոնք մի-մի ներբողներ էին մեր մարտական ուժի, մեր յեղափոխական կուռի, հայ բորտուտացող ոգու: Մեր հեղինակներից և ոչ մէկը չկարողացաւ այդքան արժանաւայել և հետևողական կերպով ցուցադրել հայ բորտութեան և ցատուի գգացումը, ինչպէս այդ յաջողեց Անարոնեանին: «Ազատութեան ճանապարհին» — այսպէս էին կրչւում այդ շրջանի նրա երկերը, նա գրում էր նրանց մասին, «որոնք իսկապի կեանքով գառնում մահը հեղինակի և հպարտ մահով մեր սե կեանքին փայլ տւին»:

Բանի քանիներն էին, որոնք անսահման ոգևորութեամբ կրանում էին նրա երկերը, սովորում էին արհամարհել կեանքը և իրիպիօրէն մարանշել ապատութեան համար: Այդ թվականներին, գուցէ, ոչ մի յոյւսած Դրօշակի մէջ սոյնպիսի ազանութեամբ չէր կրան-

ւում ժողովրդական խաւերի կողմից, ինչպէս Ղարիբի պատմածքները:

Յիշում եմ թէ ինչպի՞սի հետաքրքրութեամբ և ոգևորութեամբ 1898-1900 թականներին Բարսի նաւթահանքերի աշխատաւորները ձեռքից ձեռք էր խլում Գրօշակի այն համարները, ուր կային Ղարիբի պատմածքները: Աշխատաւորներից շատերը ծայրէ ի ծայր պիտէին բերանացի ուղ պատմածքներից շատերը և իրենց գաղտնի հաւաքողներում արտասանելով անասման ուղևորութիւն էին յատկ բերում աշխատաւորների շրջանում: Այդ պատմածքներից մի քանիսը նրանք լարմարեցրել էին բեմագրութեան և քանդակարան հանրակացարաններում իրենց ուժերի սահմաններում և իրենց հասկացած ձևով ներկայացում էին կադմակերպում: Երբ մտնէիր բանւորական անպաճոյճ սենեակներ կամ հանրակացարաններ, իրենց սիրելիներին նկարների կողքին կը տեսնէիր մեր մի շարք գործիչներ, մանաւանդ, Ահարոնեանի նկարը: Այդ ասանձին հետաքրքրութիւնը դէպի Ղալիբը, նկատելի էր ոչ միայն գրաւոր աշխատաւորների շրջանում, այլ մինչև իսկ անգրագէտները մօտ, որոնք մեծ ինամբով, շնայած կարապարական արգելիքներին և վտանգներին, իրենց պահապաններում կամ բարձրի տակ պահում էին Գրօշակի այն համարները, ուր Ղարիբը մի որևէ պատմածք ունէր: Բաւական է, որ մի գիր կարդացող ընկեր ընկնէր ձեռքերը. ահա բարձրի տակից, պահապանների միջևց դուրս կը հանէին Գրօշակի այդ համարները և եկտրը բռնազատած պիտի լինէր բոլորը կարգաւ ծայրէ ի ծայր: Նրա շուրջը տասնականներով բուրբաճ աշխատաւորների խմբակը հե ի հե հետևում էր ընթերցանութեան, շնայելով լսել էին մի 10-15 անգամ, բայց և այնպէս մեծ բաւականութեամբ լսում էին նախ, մի անգամ ևս... Կարգա՞ «Սայր», կանչում էին այն կողմից մի քանի ծայրեր. եկտրը Գրօշակի համարներից փնտրում է Ղալիբի «Սայր» պատմածքը և ամբողջ հանրակացարանը հե ի հե հետևում է ընթերցանութեան: Ընթերցողը հասել է այն տեղը, երբ օճը փաթեթաւած արագիլի վզին՝ սկսում է սեղմել նրան... և ահա ուրախութեան բացմատեակ բացականչութիւններ. «Օ՛իս, լաւ արեց... տե՛ղն է... աղպէ՛ս էլ պէտք է... ինչի՞՞ էր արագիլը վերեկից յարձակում օճի վրա և այն... Նորից լուռութեամբ հետևում են ընթերցանութեան. «Եւ յանկարծ դուրս բարձրացրի, ջրի գոտից վարկենապէս դուրս քաշեցի գառնը, և մինչև կոթը հասկն թափով նրա կուրքը միեկի» (Սայր): Մի ակնթարթում հանրակացարանը լցում է անկերթ, մինչև ինքնամոռացութեան հանող բացականչութիւնների մինչև որ վերջանում է պատմածքը: Նորից թախանձազին ծայրեր կարգա՞ «էլ մի աղթիթը» կամ մի այլ պատմածք: Նորից սկսում է ընթերցանութիւնը՝ մէջ ընդ մէջ ընդհատում ուկտրում բացականչութիւններով, և այսպէս տեսնում են ծայրեր: Չնայած կէս դիւրանքի սուղի վաղուց հնչել էր և մօտենում էր աստուտեան աշխատանքի ժամը, բայց աշխատաւորները չեն կարողանում բաժանուել և նոյն աշխոյժով լսում են ու լսում... Ահահամեմատ աւելի ոգևորութիւն էր տիրում, երբ

Ահարոնեանը դասախօսութեան և կամ այլ պարտական էրեւում էր նախաշարժում: Դա մի կատարելալ տանակատարութիւն էր: Չնայելով այն ժամանակաւ պետական արգելիքներին, ամենքը շտապում էին տեսնելու և լսելու «Ապարտութեան ճանապարհ» հեղինակին: Համարձակ կարելի էր ասել, որ այդ շրջանում, մեր ընկերները և ոչ մէկը չեն սովորութիւնը ստուղ չէր բերում, ինչ որ Ահարոնեանը...

Ճիշտ չէ, երբ Ահարոնեանին համարում են հայ վշտի ու տառապանքի երգիչ. նա հայ լարտարութեան և բողոքի երգիչն է նրա և այդ գիծը շնչաւակի կերպով երևան է գային և նրա զբաղմունքում և նրա ամբողջ քաղաքական գործունէութեան ընթացքում: Նա ցաւով և ցասումով տեսնում էր, որ ողջ աշխարհը՝ լինի նա վայրենի թէ քաղաքակիրթ, մի փոքրիկ պետութիւն, թէ մարդկութեանը ատաքինութեան պատգամներ ներշնչող մի մեծ ազգ, բոլորը իրենց կեանքը տնօրինում են ուժի-բռունցքի միջոցով և վայ նրան ով թոյլ է և բռունցք չունի հարածելու, և զիմիով հայ ժողովրդին, իր հոյակապ ճարտար քերթաւածով, դուրս է գասումով. «Հազար (օտար) ձեռքեր կան հոգուդ հակայ թուրք տանձելու, հազար ճիրաններ քապատութիւնը, ջո վարդաբոյն երանները բղկտելու. քեզ հետ անբաժան, քեզ հետ շողկապած քայլում է շարիքը, հազար գլխանի հրէշը: Ոտքի էլ և զա՛րկ, գարկ թափով, ողջ աշխարհը գարկում է, վայ նրան, ում առաքինութիւնը մարտական չէ, ում բռունցքը չի բարձրանում հարածելու անողորմ թշնամու. վեր կաց և զա՛րկ, զա՛րկ ուժգին, զա՛րկ, երբ հարածում են քեզ, զա՛րկ, երբ փակում են ջո փառաւոր թուրքը, զա՛րկ շարունակ, մինչև արդարութեան և ճշմարտութեան վսեմ դոճը կը յաղթանակի...»

Եւ աւելի քան քառասուն տարիներ շարունակ, Ա. Ահարոնեանը իր հոգու բոլոր լարելով կապած հայ ժողովրդի հետ, հայ քաղաքացու արժանաւայել կեցւածքով, հե ի հե ունենդերէլ է մեր ժողովրդի սրտի ամէն մի բարբախում, տեսել է նրա վիշտը, նրա տառապանքը և թափանցելով նրա հոգու ներսը, իր զօրեղ գրչով, իր անմահ խօսքով յոյս և ոգի է ներշնչել դժբախտ և տառապած հայութեան, սովորեցրել է նրան արհամարհել կեանքը և մարտական բռունցքով փշրել շարիքը:

Դժբախտաբար, այսօր հայ ժողովրդի քաղաքական մթնոլորտը այնպէս է մթազնած, որ բովանդակ հայութիւնը չէ կարող իր յարգանքի խօսքը ուղղել իր տաղանդաւոր դասակին և դաղութներում ցրւած հայութիւնն է, որ այսօր այդ պարտականութիւնը կամենում է կատարել:

Այժմ, երբ հայութեան այս բեկորներն են իրենց երախտիքի խօսքը ուղղում Ա. Ահարոնեանին, մենք դաշնակցականներս նոյնպէս մեր յարգանքի տուրքը պիտի տանք մեր վաստակաւոր ընկերներ, որի տաղանդը ծնուել և զարգացել է մեր մէջ և որը ահա աւելի քան քառասուն տարի անդադար իր գրչով և խօսքով հայ ժողովրդի արդար գատի անխոնջ պաշտպաններից է եղել:

Ռ. ՍԵՒՆԱՆ

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԸ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆ ԴՐՕՇԻՆ ՏԱԿ

Ա. Ահարոնեան 1898-ին սնցնելով Եւրոպա, կը սկսի աշխատակցել «Դրօշակ»-ին, «Ղարբը» ստորագրութեամբ, և քանի մը տարի անընդհատ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեդրոնական օրդանին մէջ լոյս կրնծայել իր շարք մը պատմածքները, որոնք ներկած էին հայր-կական ազատարարական շարժման փոթորիկէլ դուռադներուն: Այս դրականութիւնը հրդեհէի մը պէս փուռնուցաւ: Հայոց «Ազատութեան Ճանապարհին» վրա, և բոցավտանց «Դրօշակ»-ի կէնքը, իր ժամանակին: Բնականաբար, այդ էջերու զնահատանքի իսկական տեղը պիտի ըլլար «Դրօշակ»-ը, որ ՅՅ երկար ու փոթորիկալի տարիներէ յետոյ, տակաւին կը փոզիպի հայկական ազատամարտի բարձունքներէն, ու որովով կը դիտել իր հին ու բազմաշխատ մշակները:

Ուրեմն, տօնական յարգանքէ աւելի, զնահատանքի փոքրիկ փորձ մըն է այս, ընդգծելու այն թաղաքական-փիլիսոփայական լոբանումները, որ Ահարոնեանը բերաւ յեղափոխական դրականութեան մէջ, բանաստեղծութեան և արեւստի խորքով ու տարագրով:

Ահարոնեանի այն գրածքները, որ կէնքան յեղափոխական դրօշին տակ, կարելի է ըսել թէ անբաժան մասն են անոր հոգու ընդհանուր թրթրացումին և կը կրեն անոր արեւստի կարտրակ կնիքն իրենց վրա: Այսպիսով, բանաստեղծին ընկերային-քաղաքական լոբանումներն ու գրական արեւստը հաւատարագոր ու համընթաց երեւան կուսան այդ էջերուն մէջ և իրար կարժէքաւորեն փոխադարձաբար, սուանց իրար նսնմացնելու:

Մօտենանք Ահարոնեանին այս երկու կողմերով:

Նախ՝ անոր ընկերային-քաղաքական լոբանումները: Ահարոնեանի այդ կարճ պատմածքներուն մէջ, մեզի կը պատահարայ Հարստանի 90 և 1900ական թականներու միջավայր իր բոլոր կողմերով: Իրենց կերպարանքով և ինքնայատուկ գոյններով ու հոգեբանութեամբ մեզի կը ներկայանան տիրող բռնակալները, աւատական բէգերն ու փաշաները: ճնշած դասակարգը անտեսական աճուրդ լուծին տակ, ու շատ յաճախ ենթակայ արժուութեան ու աւերածութեան: Տնտեսական դժոխքին հետ՝ հոն կը գտնենք քաղաքական և կրօնական հարածանքները, մարդկային պատուի և իրաւունքի տարրական լոբանումներու բռնաբարումը, և աւհաստեղծ հայկական զանգածի Ֆիդիքական գոյութիւնը դաժնկեան սուրբն տակ:

Միւս կողմէ պատկերացած են ճնշած հայ ազգը, որպէս հաւաքականութիւն մը և տրորած աշխատաւորական զանգածները, որպէս ամենէն դժոխակ լուծը կրող զրկած դասակարգը: Ու տիրողի և տիրածի այս

բազմակողմանի հակամարտութիւնը, միշտ արիւնով ներկած, հայ յեղափոխական գրականութեան բեմին վրա բերած է շարան-շարան մարդիկ ու զէպղեր, ա՛յնքան խորունկ ապրումներով, ա՛յնքան մարդկային ոգրկրպութեամբ և այնքան բնորոշ անհաստեղծ և հանրային գոյնիւրով: Հոն են փաշան ու բէգը, կրօնապետն ու առապկը, բանաստեղծն ու մատնիչը, անտարբեր դիւղապետն ու լոբոտ մշակը, իր արտէն ձեռք քաշող «Յօգնենք»ը և արիւնտ քթխմորի առջև շարած կիւնը, կախազան բարձրացող յեղափոխականը և սուրբ գործին դաւաճանող «ընկեր»ը, կուրի զնացող Ֆէտային և անձնասպան նշանածը, դարբինն ու աշուղը: Հոյ, այդ կարճ էջերուն վրա փուռած կը տեսնենք հայկական կեանքի խաւարը՝ սարկութեան ու կոտորածի նշանուցիչ միջոցներով: Ու նաև հոտ է, որ յեղափոխական զնգակը կը սուրայ մեռելային լուծեան վերջ տալու համար, ու պահ մը՝ կաճակի լոյսով՝ կը ճնդէ թանձր խաւարը:

Ու այս բոլորը Ա. Ահարոնեան առած է, տեսած ու շօշափած իրականութիւնէն, ապրած ու զգացած իրական անցքերէն, այնքան բազմաթիւ ու այնքան բազմապան: Արդ, բանաստեղծ Ահարոնեան հրապարակ գալով «Դրօշակ»-ի մէջ, զեւ 1898ին և 1900ին մեր հանրային կեանքը փոթորիկող ընկերային խնդիրները արեւստի ճանապարհով զնուլթեան առած և որոշակի պատասխաններ տաւ է, որոնք իր ժամանակին, հայկական ազատագրութեան նշանաբաններ դարձան և զեւ մինչև այսօր նշանաբաններ կը մնան մեր ազատութեան ճանապարհին համար:

Ահարոնեանի լոբանումները յստակ են և պարզ, ու իր յեղափոխական դատաստանները նոյնքան կտրուկ ու առնական, միշտվայրն ու ժամանակի պայմաններն անբողոքին ընդգրկող: Կարծես Ահարոնեան իր բանաստեղծութիւններուն և պատմածքներուն մէջ հայր-կական ազատագրութեան ամբողջական լոբանումն ու գործելակերպը խոստցուցած է, կարծես վերջնական բացատրութիւն տաւ է Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին յայտարարութեան, որ հարտարակեցաւ 1890ի աշուն, Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան հիմնադրութեան անմիջապէս յետոյ, ընդգծելով հայ ժողովրդի տնտեսական և բաղաձայն ազատութեան պահանջը:

Իմենք քանի մը հատուածներու, աւելի որոշ դաւապար մը կարգելու համար բանաստեղծին քաղաքական մտքի ձևակերպման վրա:

Բանաստեղծը Դարբնի Երգին մէջ կը պատկերացնէ հայութեան և ճնշած աշխատաւորութեան վիճակը, ու անսահման շարիքին զէմ դարբինին լոբանումները:

կերպէ՛ այնքան զեղեցիկ բանաստեղծական շունչով մը .

Քանի քանի դար լուս աշխատեցիմ,
Վաստակը թիրփիմ՝ ցարը մեզ բաժին,
Դատ ու դատաստան երկմիջին թողիմք,
Երկիմքը խուլ մնաց մեր հառաչանքին:

Արտաւ խափ չկայ, դաշտեմ խապան.
Հաւր են կտրել մանկայ, հոտաղներ,
Եզներ ու արօր թշմաւիճ տարան,
Մեր շէն երկիրը մեզ աւեր թողիմ:

Այս կացութեան հետեանքով ճնշած և սարկացած հողի աշխատատեղը գլուխ կը բարձրացնէ: Ու բանաստեղծին զարթնը ոչ միայն իր սղանները դռանին շուրջ կը հաւաքէ խոփի և մանկադի փոխարէն սուրբ կուլ-կոփելու, այլ և իր դրացիներն ալ բմբոստութեան կը հրահրէ: —

Ե՛ր, ի՞նչ է՛ք կանգնել վզերդ ծառ,
Հողը ձեզ տանի, կա՛յր հարկանմեր...
Ել այդարուքիւն, պատիւ չմնաց,—
Խօսիքդ բերե՛ք, կոննք սուսերմեր...
Մեղքը մերը չէ՛, անէծք դուշմանիմ,
Նա՛ պարզեց դրօշ արիւմտ մարտիմ...

Ու ապա, աստիճանական կերպով զարգացնելով իր միտքը, կը յանգի վերջնական եզրակացութեան .—

Խաղաղ վատտակի այդ գործիքներով
Ել չեմք կոխ մեմք խոփ ու մանգաղներ.
Խօսիքդ ի գուր են, ուր արիւմն է ծով.
Մով արեան հանդէպ թաղ գործեն արեր:
Մեղքը մերը չէ՛, անէծք դուշմանիմ,
Նա՛ պարզեց դրօշ անդռք մարտիմ:

Բանաստեղծը սրտի անհուն մարմնով է, որ իր երկար ու աննման բանաստեղծութիւնը կը վերջացնէ դաժան եզրակացութեամբ: Ան կը խօսի հայ աշխատող բարդու, զարուր խաղաղ աշխատանքի լծած մշակի հողիէն. լաւ գիտէ, որ աղք մշակն իր ամբողջ հողիով կապած է լուծին ու եղան, խօփին ու մանգաղին, սակայն, կը տեսնէ, որ այդ բոլոր տարան, ու սուրը կը ճօճէ մշակի գլխուն վերև: Այդ ահաւոր կացութեան առջև բանաստեղծը մէկ ճանապարհ միայն կը տեսնէ, այն է որ՝ ճնշած բազմութիւնները ոտքի կենան ու ձեռք մեկնեն սուրին, անապղ հարածին՝ փոխադարձէն յեղափոխական սրբազան աւելնով:

Շատ նշանակալից բացատրութիւն մըն է վերջին երկու տողը, որ յաճախ կը կրկնուին Դարբնի Երզնէ մէջ .—

Մեղքը մերը չէ՛, անէծք դուշմանիմ,
Նա՛ պարզեց դրօշ անդռք մարտիմ:

Այս տողերը ճշմարիտ ու անուարկելի բացատրութիւնը պիտի մնան մեր արդար յեղափոխութեան: Ո՛րքան կուզեն թող կարճամիտները արդարացնեն հայ ժողովրդի դահիճները, ո՛րքան կուզեն թող Հ. Յ. Դաշնակցութեան վզին պատասխանութիւններ վաթթիւն, սպազայ պատմաբանը ծանր մտածումներու պիտի տարւի Ա. Ահարոնեանի վերի երկու տողերուն առջև: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ճնշած սղգին և կե-

ղեքած զանգաճներու պաշտպանութեան մարմնացումն է կգած, արիւնէ հեռու, միշտ արիւնէն զարշած, և, սակայն, անողջ թշնամին հարկադրած է, որ հայկական ազատագրութիւնը քայէ կարմիր ճանապարհով: Տակաւին պիտի քալէ այդ անխուսափելի ճանապարհէն, ու մեր յետնորդները պիտի գան ու իրացտորէն բեն .—

Մեղքը մերը չէ՛, անէծք դուշմանիմ,
Նա՛ պարզեց դրօշ անդռք մարտիմ:

Այստեղեան և բունութեան արիւնտ պայքարը արձանագրեց 1895ի կոտորածները, իրենց հետեանքներով, ահուկի, իրենց տեսակին մէջ առաջինը օսմանան տիրապետութեան ամբողջ ընթացքին, կոտորած մը, որ պիտի ունենար իր երկրորդը 1915-ին, անէն երեւակայութիւն գլխի անցնելով: Բանաստեղծը իր մէկ փոքրիկ, բայց դողտրիկ բանաստեղծութիւն-պատմածքով կը նկարէր 95-ի կոտորածներու մէկ պատկերը, ու այդ բանաստեղծութեան մէջ նոյն օրերու ծանրակշիւ երեւոյթներու մասին կը ձեռնկերպէր իր զաղբական, ընկերային և ազատագրական համարումները: Դատողութիւններէ առաջ խօսք տանք Ահարոնեանի «Աշուղ»-ին .—

Տառապանքի, սուգ ու սևի ինձ բնկեր
Մարդ չմնաց իմ արիւնտ վաթաճում,
Լուս են շուրջս լուներ, ձորեր, շիրիմներ,
Լոկ քամիք է կողկաղազիմ մրմնջում,
Դա՛ւք պատմեցէ՛ք ձեր ցաւերն անպատում,
Որից Աստած գուցէ դողայ երկնում:
Ու խօսքը ուղղելով քամուն, կը շարունակէ .—
Ի՞նչ ես վազում անպատակ դէպ հեռուն,
Հառաչանքներ, խոր խոր ցաւեր շալկած .
Վեր պացիր դէպի երկնիմն անուս,
Գոտի ցաւը, ուր բազմած է մի Աստած,
Թէ անգոր է սրբի այցումնքն աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստած երկնում:

Ու անելի յետոյ, բանաստեղծը կուտայ հարցի պատասխանը, որոչ ու մեկին .—

Անցիր հանդարտ շիրիմներք վրայից,
Հողի տակ էլ թշուռները բուն չունեն,
Շարան շարան հաղաթմբի խորքերից,
Խուլ մրմնջոցներ ցաւէ լսես ցաւազիմ .
Երբ այսքան ցաւ ու արիւն կայ աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստած երկնում:

Ինչպէ՛ս կը տեսնէք, Ահարոնեան իր սլաքները կուղղէ ստրկութեան մէջ թմբած հասարակութեան ճակատագրապաշտութեան: Ան չի բաւականապէս իր դարբնին միջոցաւ կոչ ընելով բոլոր ճնշածներուն, որ գէնքի դիմեն իրենց մարդկային և ազգային իրաւունքներու պաշտպանութեան համար, այլ, համարեան կոտորածներին ցնցած, ամբողջ ժողովուրդը կը սարսէ իր հնարանգութեան հաւատքին մէջ, ու կը մղէ բազմութիւնները, որպէսզի հրաժարին զբնտոնէական խոնարհամտութիւնէն և զարագոր յոյսէն՝ կապած ասուածապաշտութեան հետ:

95-ի բարբարոս կոտորածները պատկեր մը պար-

զեցին այլապէս խորհրդածութեան արժանի: Այն վայրերը, որ յանդգնութիւնն ունեցան զհնչիք դիմելու ինքնապաշտպանութեան համար, շատ փոքրիկ փաստերու ենթարկեցան, ինչ ալ կեդրոնները, որ իրենց հնազանդութեան և խոհմութեան ապահովեցան, որ մտածելիքն թէ զվերն Աստուած կայ», «Աստուած ողորմած է», «անխնայ բնաջնջման ենթարկեցան: Ու բանաստեղծը այդ ընդհանուր արեան ու խաւարին մէջ, սխալիցողը որոտումով մը զանգածներուն նեւեց իր վճռական խօսքը:—

Եյր այսքան ցաւ ու արիւն կայ աշխարհում,
Գառ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում:

Ստրկութեան ու նախապաշարուածի դէմ իր դարձրովը պարտիւ յետոյ, Ահարոնեան կր դուռնայ կոտորողներուն և կոտորողներուն, ճնշողներուն ու ճնշածներուն, և կեանքի ու մահուան սպաքարին կուտայ իր վճռական ու շնչուած պատասխանը: Լսենք ստակաւն «Աւուրջին երգը:—

Խօսիք քնար, արար-աշխարհի թէ լոխ,
Յաւի, արեան, ստապամբի լուռ ծոցում՝
Խայր աշուղը հառաչանքի պարտք ունի
Թշուառութեամբ ու ամէծիք վայրերում:

Այսքան չարիք թէ մոռանամ մեր որդիք,
Թող ռոզ աշխարհի հային կարոյալ նախատինք:
Շէն հայրենիք արիւնի ծով դարձուցիք,
Մաղկափթիք լեռներ, ձորեր, հալիսներ,
Միք արիւնով ամէն մէկէն ցօղցիք:
Այսքան արիւն թէ ներքն ձեզ մեր որդիք,
Թող ռոզ աշխարհի հային կարոյալ նախատինք:

«Այսքան չարիք»ը կրկնապատկեցաւ: Մեր բշէն հայրենիքը արիւնի ծով պարճուցին» ու մեկի մուցնելու ասին 95-ի զէպերը: Ու Ահարոնեանի խօսքը հայ ժողովրդի բոլոր գաւազներու հոգու մէջ ննչեց անայլալ ու ինքնարուխ:

Այսքան արիւն թէ ներքն ձեզ մեր որդիք,
Թող ռոզ աշխարհի հային կարոյալ նախատինք:

Հիմա, այս նշանաբանը, Ապրիլեան տղետէն յետոյ, հրարուիք մը պէս կը ժայթքէ հայութեան սըրտէն, նշանաբան մը, որ Ահարոնեանին ըլլալէ աւելի, այժմ ճնշած ազգի մը սեփականութիւնն է:

Այսպէս, Ա. Ահարոնեան քաղաքական-յեղափոխական դաւանանքներ ու նշանաբաններ բանաձեւած է իր բանաստեղծութիւններուն և պատմածներուն մէջ: Ու եթէ, երբ և իցէ ճնշած մարդկութեան ու ճնշած արգելու դատի պաշտպանները, որ մը մարդկութեան երախտապարտ համակրանքին պիտի արժանանան, Ա. Ահարոնեանն այլ, որպէս ապատութեան ու ըմբոստութեան երգիչ, իր պատուաւոր տեղն ունի ապատութեան ուսնակիրաներու շարքին մէջ:

* * *

Ընկերային և յեղափոխական մտածումներն ուշադրաւ են մանաւանդ անոր համար, որ Ահարոնեանի

զբիւն տակ անոնք ստացած են զեղարևատախան կազապարտ: Եւ եթէ Ա. Ահարոնեանի ժողովրդական հմայքն այնքան տարածւած է ու չըբապատուած կը մնայ ջերմ հասկարանքով, այդ կը պարտի իր զեղարևատակուն ստեղծադրոճութեան:

Եթէ մենք միայն սահմանափակիք այն պատմածներով, զորս լոյս բնծայած է «Ալպտուքեան ձաճապարհին» ընդհանուր անուն տակ, պիտի տեսնենք նոյն զեղարևատակուն տաղանդի ճառագայթումը, ինչ որ կարող ենք դտնել իր միւս գրական գործերուն մէջ: Այդ ամբողջը պարզ յեղափոխական-քարոզական գրականութիւն մը չեն, ինչպէս ընդունւած է շատ յաճախ, այլ գրական սահանջի ամենախիտ առումով, արևատի գործեր, իրենց կատարելութիւնը, հոգեբանական ճշգրիտ գրականութիւն, հարուստ ու դճնազգի պատկերներով և տեւալ կեանքի ամենախոր յուզումներով: Կարճ պատմածքի և նորավէպի խիտ ընտիր նմոյշներ կան գեանդուած «Դրօշակ»-ի էջերուն մէջ, որոնք ապագայ սերունդներուն պիտի անցնին, ու պիտի դիմանան ժամանակին: Դրանք են աւելի, արևատի այս գրարիչ ջերմութիւնն էր, որ այնքան լայն բնդունելութիւն ընծայեց այս պատմածներուն:

Անուրանալի է նաև այն, որ այդ գրականութեան թողած խոր տպաւորութիւնը, գրական ճաշակը զարգացնելէ դատ, որպէս անմիջական արդիւնք, կունենար իր բարոյական-քաղաքական ազդեցութիւնը: Այս սահմաններու մէջ, այո՛, քարոզական դեր մը վերապահւած է Ահարոնեանի գրականութեան: Այդ ինքնին առաւելութիւն մըն է: Ու, այս, յատկանիւն է ձգտումաւոր գրականութեան, ուր փայլած են միջազգային գրականութեան ամենէն կառկասուն զէմքերը: Անոնց մշակած նիւթերը կարող են տարբեր ըլլալ, բայց անոնք կեանքի բազմադրոշմին հակամարտութեան պատկերը դժած են, միշտ հակելով բարոյական ըմբոստմաներու կողմը: Զգտումէ զուրկ գրականութիւն առհասարակ գոյութիւն չունի, իսկ եթէ կան այդպէս կոչուածներ, գրականութեան պատմութեան մէջ շատ աննշան տեղ կըգրաւեն: (Անշուշտ, ձգտում ըսելով, մենք կը հասկնանք քաղաքական, ազգային, անհատական և հանրային լայն իմաստով):

Զգտումի մասին առանձնապէս շնչացի, որովհետեւ երբեմն այդ յատկութիւնը գրականութիւն ըսելով, հասկցած են ազգային ազատագրութեան պարզ հրավառում մը, ժամանակի պահանջին գոհացում տալու առաջադրութեամբ: Մինչևեռ խցճմիտ ուսումնասիրութիւն մը ցոյց պիտի տար թէ այդ պատմածները հարազատ պատմագրութեան են մեր փոթորկալոյզ իրականութեան: Այդ ստեղծագործութիւնները շեն կերտուած երևակայութեամբ, որպէսզի ժողովուրդն անոնց ազդեցութեան տակ քայլեր առնէր՝ պատմածները իրականութիւն դարձնելու համար, այլ, աւելի մեծ շարիով ապրած կեանքի մը փրկանքներ են, որ եկած են հայ գրականութեան մէջ պատկերացում ստանալու: Միծայելի պիտի ըլլար կարծել թէ երբ գրագէտ մը իր ստեղծագործութեան նիւթ կը դարձնէ Կովկասի հարուստի, աղքատի և մտաւորականութեան յարաբե-

բութիւնները, ան ձօտեցած կըլլայ մեր իրական կեանքին, իսկ մէկ ուրիշը, երբ ներքէ կ'աչ գրեւա-ցին, բանտարկեալը, բանտապետը, փաշան, հայրուկը, մատնիչը, դիւզապետն ու տանտիկինը, ու մեզի կուտայ «նայր», «Արտը», «Բանտապետը», «Բաշօն», «Արիւնտա թթխմորը», են, են, մեր իրականութենէն հեռու, զիչ մը քարոզ կարգացած կըլլայ մեր գլխուն: Մեր ներքին կեանքի պարուսներու և իրադարձութիւններու խորունկ ճանաչութիւն մը գրական վերագնահատութեան պիտի մղէր հայ գրական մտաւորականութիւնը, որու մեծ մասը անձանթ կը մնայ Ա. Ահարոնեանի «Ազատութեան ճանապարհին» աշխարհին:

Ահարոնեանի լեզու և ոճի ճօրութիւնն ու սահունութիւնը իրենց ամբողջ հմայքով կը տարածին այդ պատմածքներուն մէջ, հաւասարապէս մատչելի թէ ուսուհայ և թէ թրքահայ հատուածներուն: Անուրանալի է, որ Ա. Ահարոնեան վերջին երեսուն տարիներուն գրական ուղիով մը հիմնած է և ամենէն ուշագրան այն է, որ ան իր գրական լեզուով երկու հատուածներու համար միացեալ լեզու մը հիմերը գրած է: Այդ հայկական լեզուի շնորհիւ է, որ բանաստեղծին մտքերը, արտայայտած բարդ գգացումներն ու գեղեցիկ պատկերները աճքան հարագատ թւեցան լայն գանգամծներուն, ու անոր արևետը դարձաւ ընդունելի բազմաթիւ հոգիներու համար:

Բազմաթիւ են վարպետին նկարագրական գոտարիկ կտորները, ուր մէկ վրձինով ամբողջ միջավայր մը տւած է իր զոյներով և խորհուրդներով: Շատ են ազդեցիկ պատկերները, որոնք կարճ ստղերու մէջ աւելին կրնան, քան ընդարձակ բացատրութիւնները: Գանի մը օրինակներ միայն տանք այստեղ. անոնց նման անհամար հատուածներու կրնանք հանդիպել իր բոլոր պատմածքներուն մէջ:

— «Կոխն անգորով էր. հագարաւոր մարտիրոսների ազդակող վրէժն էր խօսում հայրուկների հրացանների փողներից, որոնց որոտը ինչ որ կնկնանի, խօսում բան ուներ իր խրախտ արձագանքների մէջ, գայրոյթի մի շեշտ, բոզոքի մի հնչիւն: Խաւարն ակօտը բոցերը ձգում էին առաջ, դէպի թշնամին ինչպէս գայրացած օձեր, վայրկեմաբար լուսաւորում էին մի յանուզն ու մտայ դէմք, ապա մարում մի թշնամու կեանքի հետ»: («Կուի Գաշտում»):

Դատան է ազատագրութեան կուրը, ու ընծայած պատկերները կարճ ու մկրատւած:

— «Նա էլ ընկաւ, մեմալի, հեռաւոր սարայանջի վրա և միայն երկիմէր տեսաւ, թէ ինչպէս ընկաւ այդ անվիհեր սղամարդը, որ կուի բոլոր ժամանակ վազում էր առաջ և կարծես բոլոր ընկերներից անձանթ, անեմքին անշայտ մի բան էր փնտում ևէնց թշնամիների շարքերում»:

Շատ բան կրնան բանաստեղծին հոգեբանական վերլուծումները, կարճ հարմով մը, որ, սակայն, հոգեկան խորունկ աշխարհ մը կը ցուցահանէ:

Վիրաւորւած հայրուկն է, որ իր վերջին խօսքը կրտէ:

— «Ի՞նչու վեր կեցաւ, մտածեց նա, մէկ շէ՞ աչատեղ, այսօր, կամ մի ուրիշ օր, մի այլ դաշտում»:

Անոնք, որ այդպէս ինկան, հոգեկան մեծ արուստներ ունէին, և այդ արուստներէն հետո չէր կրնար մտալ Հայոց ազգային գրագէտը: Ու ան իր հոգիի թափանցող ուժով թափառահայեց պտտեցաւ մեր հայրենի աշխարհի բոլոր անկիւնները, մտաւ բանտերը նոյնիսկ ու պատկերացուց այն հոգիները, որոնք շղթաթափապ մնացին գնտաններուն մէջ:

— «Հայրուկի կուրծքը հրաքույս էր. գուլթը՝ մտքերի ծով, բամաղ՝ նեղ, շրթաները՝ ծամր, միայն նրանց շնիղն էր — ահագին բոնութեան յաղթանակի զարիւրիլի երգը, որ սշխարհի սկզբից հնչում է քարաշէն մուք կամարների տակ, ուր ազատութիւնը զպարում է ու մոնչում տիեզերական անմահ ոգուն յամենելով պատմել իր փրկարար խոնքն աշխարհիւն»:

Երբ շղթաթափապ բանտարկեալը (Արամ Արամեանց Կ. Ս.) դէպի դատարան կը տանին, որ յետոյ կախաղան բարձրացնեն, հետեւեալ պատկերը կը ներկայանայ մեր աչքերուն.

— «Զըրը՛նգ, զըրը՛նգ... Օրը ցեղեկով էլ այս շվիղը ստակալի է, դոնքը կան, որոնք գգուշութեամբ փակում են, յուսամուտներ, որոնք շտապով ծածկում են մի ամբողջ երկրի բողոքն է, որ հառաչելով անցնում է փողոցներով և մարդիկ ծածկում են սարսափով»:

Մարդկային անիրաւութեան դէմ ծառայած անհուն զայրոյթը կը փոթորկուի Ահարոնեանի մէջ, ու ան կատարեալ ըմբոստութեամբ մը կը ձգտի ազատութեան, որուն կարօտն ա՛յնքան խորունկ և ա՛յնքան մարդկային, հրաժարուած կը գտնենք բանաստեղծին ամէն մէկ հատուածին մէջ:

Սահմանափակելից այսքանով, ու յիշատակենք, որ եւ Արամեանէն ու Բաֆթիէն յետոյ, Ա. Ահարոնեան իր յաղթ հասակով բարձրացած Հայոց ազգային գրականութեան բեմին վրա, այս վերջին քառասուն տարիներու ընթացքին, ժամանակակից գէներով գինեած, արևեստի նորութիւններն իւրացուցած, ուղիղ գծով շարունակեց սոսմիկ գրականութիւնը և դարձաւ անրական դէմքը իր մշակած ճիւղին:

Ու սակաւին, այսօր, հայրական գրականութեան հորիզոնին վրա երևան եկած չէ այն նոր դէմքը, որ կուչած պիտի ըլլայ բունբուն մեծ վարպետին տեղը, ազգային յուզումնալից կեանքը պատկերացնելու մեծ տաղանդով:

Կ. ՄԱՍՈՒՆԻ

Յ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՒԱՆԷՆ

ՍԵՒ-ՔԱՐԵՑԻ ՍԱՔՕԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

III

Անցաւ ստեղծել 1896 թիւը, հասաւ 1897-ը: Ես պարագում էի մաքսանկեղծութիւնը:

Փետրուար ամիսն էր: Քաւրիկից Մայմաստով պեղեք է դեռայի Երևան: Մայմաստից արհեստաւորները պահանջել էին մի արհեստաւոր և հում նիւթեր: Արհեստաւորը և միւս իրերը պատրաստ էին. սպասում էինը յարմար ժամանակի: Պարտկառանում սաստիկ դժուարացել էր իրերի անզարգիւթիւնը մի քաղաքից միւս քաղաքը: Այլ ժամանակ մեծ դեր էին խաղում կանաչը և Կեղտոպացիները իրերի փոխադրութեան համար:

Օրէջօր սպասում էինը եւրոպացիների դուրս գալուն: Մի առաւօտ շարաւորը յայտնեց, թէ՛ «Արդէն յարմար առիթ է, օրիորդները գնում են Մայմաստ»: Նոյն գիշերը բարձեցինը ձիերը և դուրս եկանք քաղաքից, անցանք Աջի շաքը, ուր և հանդիպեցինը օրիորդներին: Երբ ես բարեկեցի օրիորդներին, նրանցից մէկը շատ յարգանքով վերաբերեց դէպի մեզ և խնդրեց ինձ, որ պէսպիսի միտսին լինենը ճանապարհորդութեան ժամանակ: Ես էլ հէնց այդ էլ ցանկանում. ուրախութեամբ ընդունեցի օրիորդի առաջարկութիւնը, և շարունակեցինը մեր ճանապարհը: Երեկոյան հասանք Սոֆիան դիւղը և իջևանեցինը. վարձեցինը երկու սենեակ՝ մէկը մեզ համար, միւսը՝ օրիորդներին: Գիշերը ես սկսեցի սազ անել և երգել:

Առաւօտեան վաղ լուսարացին բարձեցինը ձիերը և ճանապարհ ընկանք դէպի Դիզախալի գիւղը. այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ օրիորդները շատ մտերմացան մեզ: Երեկոյան հասանք իջևան. օրիորդները խնդրեցին, որ միտսին գիշերենք. ես ուրախութեամբ ընդունեցի նրանց առաջարկը: Գիշերը երկար խօսակցութիւն ունեցանք օրիորդներին հետ, նոքա նազակացան, թէ՛ մենք փնջ մարդիկ ենք և ինչ ենք սաննում:

Առաւօտեան սաստիկ բուք էր: Երկար տատանումից յետոյ վճնեցինը դուրս գալ: Պիտի անցնէինը մաքսատան պահապանների մօտով, որոնք պէտք է խուզարկէին մեր բեռները: Օրիորդներըց մէկը՝ օրիորդ (Անան*) վերցրեց մեր իրերը, տեղաւորեց իրենց իրերի տեղը. սպա բարձեցինը ձիերը և ճանապարհ ընկանք: Երբ հասանք մաքսատուն, պահապանները մօտեցան մեզ, ստիպեցին իջնեցնել մեր իրերը: Օրիորդ Անան բարձրացաւ նրանց վրա և դատնալով ինձ՝ հրամայեց. «Մի՛ ըլիր դրանց, առջ անցիր»: Ես յայտնե-

ցի պահապաններին, որ սրանք եւրոպացիներ են և կոնսուլի հպատակները: Պահապանները՝ կոնսուլի սենունը լսելով՝ մի քանի անգամ գլուխ իջեցրին, ներողութիւն խնդրեցին մեկանից և «սալամթ փուլի» ուղեցին: Ես տե՛ր մի դուան, և անցանք՝ շարունակելով մեր ճանապարհը: Օրիորդ Անան սասց.

— «Կարգալով եւրոպական թերթերը՝ ես տեսնում եմ, որ իմ եղբայրները արիւն են թափում ազգի ազատութեան համար. ուստի ես էլ ցանկանում եմ մտնել այդ խմբի մէջ և հրացան կրելով՝ արիւն թափել կրօն դաշտում, կամ ինչպէս կամենան, օգնեմ որե՛ւ դործով»:

Ես պատասխանեցի, որ այդ հարցի լուծումը ինձանից չէ կախած, կը յայտնեմ ընկերներես և յետոյ որոշ պատասխան կը տամ:

Շարունակելով ճանապարհը՝ երեկոյան հասանք Թասուն, ուր և գիշերեցինք: Միւս առաւօտ վաղ ճանապարհուցինը դէպի Մայմաստ: Երբ հասանք Մայմաստ և պէտք է բաժանէինք, օր. Անան նորից, արտասուքը աչքերին, խնդրեց. «Չմոռանա, փնջ որ խնդրել եմ քեզ, ես ուզում եմ իմ անձը գործել այդ սուրբ գործի համար»: Ես ասացի. «Շուտով կը պատասխանեմ ձեր խնդրին, օրիորդ Անան»: Ապա հրատեղի ողջոյն տւինք, սեղմեցինք իրար ձեռքը և բաժանեցինք. նրանք գնացին դէպի Սոսրովա, մենք՝ Ղարասար:

Երկու օրից յետոյ նորից նստեցի ձիս և ճանապարհ ընկայ դէպի Մակու (Արտապ գաւառը): Օրը սաստիկ բուք էր, և ճանապարհը՝ ծածկւած ձիւնով: Գնում էի՝ նայելով հեռագրի փայտերին, բայց Սոսրովա գեղաւոր հաներով՝ տեսայ մի խումբ ձիաւորներ: Նկատելով ինձ՝ նրանք պատրաստեցին իրենց հրացանները և արագ-արագ գալիս էին իմ վրա: Տեսնելով դրանց ընթացքը՝ ես մտածում էի. «Տէր Ասուած, է՛նչ մարդիկ պէտք է լինեն նրանք՝ աւազակներ, թէ՛ ճանապարհորդներ»:

Ձիւնը շատ խորն էր. ճանապարհից դուրս գալ չէր կարելի. ուստի մնացի տեղս կանգնած: Հանեցի արաղի շէն ու բաժակը, անցի երկու բաժակ օղի ու խմեցի և հրացան ձեռքիս պատրաստ՝ կանգնեցի: Երբ ձիաւորները մօտեցան, բոռացի՝ «Ի՛նչ մարդիկ էք»: Նրանք պատասխանեցին «Չափարներ»: Ես հանդուսաջու ու ձիս քշեցի նրանց կողմը. տեսայ, որ իմ ծանօթներն են: Մի-մի բաժակ օղի խմացրի և սասցի. «Ինձ շատ վախեցրեք»: Ապա շարունակեցի ճանապարհս և

*) Օր. Անան — Օր. Մարգարիտ:

Երեկոյան հասայ Պոյ, որովհ չանդիպեցի Գուսմանին, որ նոր էր գալլիս Բուսաստանից: Մի շարքի մնացի Պոյ, սպա ճանապարհ ընկալ և Տղմուտ գետի վրայով անցայ Մալու:

Երեկոյան հասնելով Սախու՝ ծանօթացայ մի քանի Երիտասարդների հետ, յայտնեցի նրանց իմ նպատակը. այստեղ պէտք է գէշել փոխադրութեան համար մի պահեստի տեղ պատրաստել: Նրանք ինձ խորհուրդ տւին այսպէս. «Ելիդ պահեստի համար կարող է ծառայել միայն Թաղէտ Առաքելայի վանքը»: Եւ ևս համոզեցի, որ իսկապէս այնտեղ յարմար է: Մի քանի օրից յետոյ այլ Երիտասարդների վրա մի որոշ պարտականութիւն դրի և ճանապարհ ընկալ դէպի Շահաթի:

Երբ հասանք Երասխի ափը, հրացանս յանձնեցի Մեսրոպին ու Յովհաննէսին և ասացի, որ մի քանի օր սպասեն իմ նամակին, ու մնա բարեաւ անելով՝ անցայ Երասխը և ճանապարհս ուղղեցի դէպի Երևան:

Երբ հասայ Երևան, պատմեցի մեր ընկերներին, թէ Լիկի և՛ Պենթի իրերը սեղափոխուել: Երևանցիք պատասխանեցին, թէ՛ «ձեներ իր ձեռքերով կր դիւրի և կանցնի»: Երկու օրից յետոյ կրկին վերադարձայ Մալու և պատմեցի երիտասարդներին, թէ ստանձնած գործը յիտաձգել մինչև առաջիկայ մայիս ամիսը, ուստի բարագորութիւնը ընկնում է մեր վրա: Նրանք ուրախութեամբ յանձն առին և իրենց խմբի կողմից մի մեծ կարի մեքենայ ներկայեցին: Միւս օրը մնաւ բարեաւ ասացի ու հեռացայ՝ ուղղելով ճանապարհս դէպի Սալմաստ, ուր, մի քանի օր յետոյ, մի նամակ ստացանք Նախիջևանից, որով գրում էին. «Վերջը փոխադրել ենք Ստեփանոս Նախապիպի վանքը»: Եւ և Բէզը* ձիաներ վարձեցինք և ճանապարհ ընկանք դէպի վանքը: Երբ հասանք վանքի սարը, կապեցինք ձիերը և ձիապաններից մէկին ուղարկեցինք վանք՝ իրերը բերելու:

Երեկոյան, Երբ խաւարը պատել էր Երկիրը, վանքի վանահայրը, մի քանի գիւղացիների հետ իրերը վերցրած, եկաւ մեզ մօտ: Մենք կապեցինք իրերը և սկսեցինք խօսել... Յետոյ նստեցինք ընթրելու, որից յետոյ հայր-սուրբը պահպանիչ ասաց մեր վրա և զնայ վանքը, իսկ մենք բարձեցինք ձիերը և ճանապարհ ընկանք դէպի Սէլդավար գիւղը, ուր հասանք առաւօտեան ժամը Ծ-ին:

Այդ օրը հանգստացանք, իսկ երեկոյան կրկին ձիերը բարձեցինք և ուղևորեցանք դէպի Սալմաստ: Կէս գիշեր էր, երբ հասանք Պոյայ գեղաուղի, որտեղ մաքսատան պահպանները հարցրին մեզ, թէ՛ «մե՞նչ մարդիկ էք, սպասեցէ՞ տեսնե՞ք», իսկ մենք ասացինք, թէ՛ կառավարութեան ձիււորներ ենք, գէ՞նք ենք տառու՛մ օրդուի (բանակի) համար, սպասելու ժամանակ շուկանք: Եւ միևնոյն ժամանակ ձիերը քշեցինք առաջ անցանք: Առաւօտեան ժամը Ծ-ին հասանք Սալմաստի Փայաթուկ գիւղը:

Մայիս ամիսն էր: Ժողովւել էին մօտաւորապէս 300 հալոուկներ, որոնց բաժանեցինք հարաքանակ գիւղերի վրա՝ իւրաքանչիւր տան տարով մէկ հալոուկ:

* Բէզ — Նիկ. Ասրիբեկեան, շուշեցի:

Գիւղացիք ընդունում էին մեծ ուրախութեամբ և պահում իրենց ծախսով: Կոմիտէի կողմից կարգւած էին վերակացուներ, որպէսզի հայրուկներին հսկեն, որ գիւղացիներին աւելորդ պահանջներ չանեն:

Մենք ամէն հանգամանքներով պատրաստ էինք, բայց մեր մէջ կար երկպառակութիւն՝ սկզբունքի ինդիլը: Բոլոր վասպուրականցիները և մասամբ կոմիտէի անդամները՝ հակառակ էին արշաւանքին. դրանց մէջն էի և ես: Հակաարշաւանքականները պնդում էին, որ «մեծ խմբով, բոլորս միասին, անցնենք Վասպուրականի, Շատախի և Մոկսի թևները և ամբանանք կուենու», իսկ արշաւանքականները պնդում էին. «96 թիւ Ընդհանուր Ժողովը վճռել է արշաւանք, և պէտք է ներթափանք Ընդհանուր Ժողովի վճռին»: Մեր երկպառակութիւնը սաստիկ սուր ընտանութիւն ստացաւ. վճռեցինք զրել Թիֆլիս և դրելով բացատրեցինք մեր ներկայ հանգամանքների դրութիւնը և պահանջեցինք, որ Բիւրօի կողմից մէկը դայ, մեր մէջ հաշտութիւն դրի»:

Յուլիս ամսին Բիւրօի կողմից եկաւ Ծ.*): Նրա գալուստ պէս ժողովեցինք մեր աչքի ընկնող ուժերը և հինգ նոյն Երեկոյան նա մեզ բացատրեց այսպէս. «Օգոստոս մէկին ընդհանուր հիւպատոսական Ժողով պէտք է լինի յունակած պատերազմի առթիւ, որտեղ սեղանի երես պիտի դրուի և հայկան հարցը: Ժամանակը կարճ է. պէտք է վերջ տաք երկպառակութեան և հաշտէք մէկ մտքի հետ միայն, այն է՝ ներս դնացողները զնան երկրի ներքը, իսկ արշաւանքականները կատարեն իրենց արշաւանքը. միայն թէ չուտ, մինչև օգոստոս ամէն բան պէտք է կատարի»: Այդ օրերին վանքից եկաւ մեր Վաղգէնը. նա ևս հաշտեց այդ մտքի հետ:

Լսելով Ծ-ի պատճառարանութիւնները՝ մենք վճռեցինք չլլատել ուժերը, այլ միանալ և մեծ ուժով արշաւանք գործել: Վաղգէնը վերադարձաւ Վան Միւրօի առաջնորդութեամբ, իսկ մենք սկսեցինք ձիեր առնել հեծելախումբ պատրաստելու համար: Եւ զնացի Պոյ, իսկ Բէզը և Բիձէն*) զնացին Ուրախ ձիեր առնելու: Մի շարքից յետոյ բոլորս վերադարձանք՝ բերելով մեզ հետ ձիերը: Բանակը պատրաստ էր արդէն. նշանակւած էին հարիւրապետներ, յիսնապետներ և տասնապետներ, որոնք ունէին մի ընդհանուր հրամանատար իր օգնականով: Հեծելախումբը յանձնւած էր ինձ. ես էլ ինձ օգնական կարգեցի Բէզին և նշանակեցի տասնապետներ:

Պայմանաւորուել էինք յուլիս 22-ին հաւաքել Հաւթեան գիւղը: Այդ օրը գիւղացիք մեզ սիրալիք ընդունելութիւն ցոյց տւին, իսկ Երեկոյան համարեա բոլոր գիւղացիք եկել էին մեզ ճանապարհ գցելու: Ժամը ութին վերջին հրաժեշտը տւինք գիւղացիներին և դուրս եկանք: Միւս օրը առաւօտեան ժամը Ծ-ին հասանք Դերիկի Պլինդ-Դարան, ձիանք կապեցինք կանաչ հովտում, պահպաններ նշանակեցինք սարերի գլխին, իսկ բանակը հանգիստ քնում էր ստան աղբիւրի մօտ:

*) Ծ. — Յարութիւն Եսիրեկեան:
*) Բիձա — Գրիգոր Բախ. Տէր-Աւագեան, Դարալիսազնազի Բաշեմոզ գիւղացի:

Երեկոսան ժամը 6-ին հնչեցրինք դիւնորական փողը, և ողջ բանակը ոտքի հանգնեց: Հետեակ խումբը զնուժ էր առաջեց, իսկ հեծելախումբը՝ յետևելց: Անցանք Դերկիկ տաք ջրի մօտով և բարձրացանք Արաուլ սարի դաշտաթիւ: Այդ օրը մեզ համար շատ ծանր էր. մեր յաջողութիւնը և անյաջողութիւնը համարեա թէ մագից էր կախած: Կրկին պահապաններ դրինք և պատերեցինք, որ տեսած թիւրքին կամ սպաննն կամ լուսնն, որպէսզի հաւար չաննն: Իոկ առաւօտեան բարձրացանք Սանատրի դիմացի սարի գագաթը և սկսեցինք հետազօտել Շարաֆ աղայի բանակը:

Շարաֆ աղայի ցեղի վրանները փռած էին Սանատրի դաշտի զետի կեղբքին, իսկ Շարաֆ աղայի ճերմակ վրանները բաժանուժ էին իւր ցեղից արևմտեան կողմը, փոքրիկ բլրի տակին:

Ձինորական ատանի երկար խորհրդակցութիւնէից յետոյ, վճռեցինք բարձակել վրանների վրա: Երբ վճիռը կայացաւ, նստեցի ձիւ, վերադարձայ դէպի բանակը, տեսայ՝ Բիձէն իր պաշտօնակցի հետ երդուժ էին Վարդանանց շարականը քրդի սրբախայրի վրան, իսկ բանակը ոտքի կանգնած՝ լսում էր ուղևորիչ երգեցողութիւնը: յետոյ բանակը՝ հաղորդեց նոյն տեղը:

Հաղորդութիւնէից յետոյ, աս յայտնեցի բանակի հարիւրապետներին, որ վճիռը կայացած է. պէտք է առաջ գնալ: Երբ հասանք դիւնորական ատանի մօտ, մեր մէջ եղած մի խումբ վանեցի արմենականները, օտուելով յարմար համարանքից, բաժանեցին մեզանից և ճանապարհ ընկան դէպի Վան: Մենք էլ, Արաուլ սարի գլխին թողնելով տասնապետ Շէքօին իր տասնակով, որպէս պահապան, իսկ թաւառայի սարի գլխին տասնապետ Ենանին իւր տասնակով, առաջ շարժեցինք: Բանակը կամպար-կամպոս իրաւ. դէպի դաշտը: Առաւօտեան ժամը 1-ին Շարաֆ աղայի վրանների առաջ շրթայ բռնած կանգնած էին մեր հայրուկները, իսկ հեծելախումբը կանգնած էր բանակից 100 քայլ յետ. սպասում էին պայմանական ժամին...

Հայրուկները կատաղաբար գողական էին թափում վրանների վրա: Այդ միջոցին լսեցի մէկ ձայն և թողնելով հեծելախումբը՝ մօտեցայ դէպի այդ ձայնը: Ձայն առողմ մէկ մշեցի երկտասարդ էր. նա պատմեց ինձ. «Հարմանատարի օգնականը կամեցում է ձեզ տեսնել»: Այդ միջոցին օգնականը ինքը բախլիս է հեծելախումբի մօտ, պատմում է օգնականին՝ ստելով. «Պէտք է ձիւորները բարձրանան սարի լանջերը, քրդերի առաջն առնելու համար»: Տասնապետ Եփրեմը*) առնելով իր տասնակը՝ զնց դէպի հիւսիս-արևելեան կողմերը: Այդ երկտասարդի հետ ես մօտեցայ դէպի խարաբա քարանախարան, որը իջեցրեց ինձ անցելու տխուր տխուր դէպքերը: 1894 և 95 թևականներին մենք անցնում էինք այդ տեղից, որպէս գինակիր խումբ, միևնոյն գգուլութեամբ: Աչքերիս պատկերացաւ Պետոն, որը գգուլացնեց իմ մեզ շրտակ, չհազայ, այլ լուռ ու մուռջ անցնել, որպէսզի մաքատան պահապանները չնկատեն. շատ պահապանողական դիրք էր բռնած նա: Բայց 1896 թիւ սկզբներում Պետոն փրկուած էր, կար-

ծես թէ նոյն մարդը չէր, ինչ որ առաջ էր: Երբ ես Վանում բաժանակցի նրանից, ուղևորած համբուրում էր ինձ և ասում. «Առանց կուէի այլևս չտեսնեմ քեզ և յոյս ունեմ, որ առանց կուէի այլևս չես վերադառնայ իմ մօտ»: Անա սրբուղի ևս յիշեցի Պետօնի և ասացի. «Ա՛խ, Պետօ, ս՛րբ ևս. հարաբ տեսնում ես թէ չէ՞»...

Յետոյ ինչպէս ձիւնցս, մի լու սառը ջուր խմեցի և հեծնելով ձիւ՝ առաջ շրջեցի դէպի վրանները, որտեղ մեր հայրուկները կատարութեամբ կոտորում էին քրդերին: Ամէն կողմից լուռ էին ձայներ. «Տղի՛քը, առանց խնայելու կոտորեցէք քրդերին, 800 արմենականների ոսկորները պահանջում են ձեզանից վրէժ տանել անօրէններէից»:

Հարուկները՝ խնայելով կանանց և մանուկներին, աւելի կատարաբար կոտորում էին մեծերին, վրանները այրում էին, իւրի տկերը թափում էին, ամէն ինչ կրակի էին մատուցում. և ծուրբ բարձրացել էր, երկինքը պատել:

Ժամը 6 էր, երբ հնչեց նահանջի դիւնորական փողը: Այդ միջոցին, գետի միւս ափը, հարաւային կողմի կոտորածից աղաւթած մնացել էին մի քանի վրաններ: Տեսնելով սուկալի կոտորածը՝ նոքա շրտակցին հաւար տանել դէպի մօտակայ Բաշկալա գիւղաքաղաքը և մօտիկ թիւրք ցեղապետներին:

Բանակը վերադարձաւ դէպի Արաուլ, ուր հասան հարեան թիւրք ցեղապետները իրենց խմբերով: Մեր դռնութիւնը տուկալի էր՝ յողեսած, սոված, ծարաւ, բայց էլի չէինք ընկճում թշնամու առաջ, այլ հերոսաբար կուռում էինք: Կուէի ժամանակ, վրանների մէջ, աչքի էին ընկնում հարիւրապետ Արպերը, Կարօն և Վրամը, որոնք յիննապետներ օգնականներ էին:

Հայրուկները կուլով բարձրանում էին սարի գագաթը՝ աստիճանաբար այս դիրքից անցնելով այն դիրքը: Ես և Բիձան ձիւններս նստած՝ քուժում էինք ալ ու ձայն վիրաւորածներին գտնելու համար և գտնելով՝ ձիւններով ուղարկում էինք բանակի կենտրոնատեղը: Հէնց այդ միջոցին եկաւ ողբեցի տասնապետ Յարութը՝ ալ ձեռքը վեղակից փչուած և յայտնեց մեզ, թէ՛ «Ոսանն») սպանեց, ասա չրացանք»: Յարութին ձի տրինք, և նա զնաց դէպի առաջ: Միւս կողմից յայտնեցին, թէ՛ «Հնչակեան Մկոն սպանեց աւար բերելու ժամանակ»: Դրանք 3 հոգի էին, որ առաջ հնչակեաններ էին, բայց յետոյ նրանցից բաժանուելով՝ միացել էին մեզ:

Այդպէս վիրաւորածներին՝ ձիեր բաժանելով՝ բարձրանում էինք դէպի Արաուլի գագաթը, որտեղ հանդիպեցի Կարօին: Նա՛ ծիծաղը երևին՝ սասց. «Ես էլ վիրաւորւած եմ, ինձ էլ ձի տուր»: Ես առաջարկեցի նստել իմ ձին, բայց նա ասաց. «Ես թեթեւ եմ վիրաւորւած», հարկաւոր չէ ձին, ես կուլելով՝ կը բարձրանամ»:

Դրանց թողնելով այդտեղ՝ ես բարձրացայ դէպի վեր, որտեղ գտայ Բէգին մի քանի հայրուկներով: Բէգի հետ անցանք դէպի հիւսիսային սարի ստորոտը, որտեղ գտանք ընդհանուր հրամանատարին և նստեցինք մի փոքր բլրի գլխին՝ ձիւն ուտելու: Մի քանի ըսպէ՛

*) Եփրեմ — յետագային՝ պարսկ. յեղափոխական ուժերի ընդհանուր հրամանատար՝ Եփրեմ իւան:

*) Խան — Կարապետ Դաւթեան, ղազախցի:

անցած՝ եկաւ մի հարցուկ և սասց. «Կարօն պաշարւած է, օգնութիւն է խնդրում, շուտով հասէք, օգնեցէ՛ք»: Անմիջապէս ուղարկեցինք ձիւտը Գորեղանի մի քանի հայրուկներով: Յետոյ, հարեւարպետ Ախաբերից եկաւ մի հարցուկ և տւաւ մի տոմսով, որում գրւած էր. «Տղէ՛րք, թաւաւացիները պաշարւած են, օգնութեան հասէ՛ք»: Ուղարկեցինք յիսնասպետի օգնական Հալիին*) և տասնապետ Աւօին իր կողմ տասնեակով: Հեծանք ձիւտը Գորեղ և քչեցինք դէպի վերջին սարի դադաթը, որտեղից պիտի նահանջէինք: Այդտեղ էին գինւորական ասեանի երեք անդամները: Դրանց հետ միացանք և նորից կազմեցինք գինւորական ասեան: Խորհուրդ արինք՝ արգօք շարունակենք, թէ վերադառնանք: Վճռեցինք վերադառնալ, որովհետև փամփուռանքի պակասութիւնը և վերաուրածների գրութիւնը ստիպում էին շարունակել արշաւանքը:

Սարի գլխից լաւ տեսարան էր բացւած մեր առջև: Երևում էր Սալմաստի դաշարի ի հայաքնակ դիւղերով, Ուրմիտ լիճը, Դերիկի Սպիտակ սարը և մեզանից ոչ հեռու՝ Խանապահա՛ր քիւրջ ցեղի վրանները: Սրանք տեսնելով մեր հերոսական կոխի՛ր՝ վրանները քանդում ու փախչում էին մի ապահով ապաստարան գտնելու համար:

Նորից հեծայ ձիւ ու վերադարձայ բանակի կենտրոնատեղը, ուր տասնեակներով թափւած հարուկներ ձիւն էին ուտում: Ձիւնից քիչ վերև, կանաչ բլրի դիմին, թափւած էին մեր վիրաւորւածները: Ցաւը նեղացնում էր խեղճերին. մէկի ոտն էին փաթաթում, մէկի երեսն էին ձիւն քում ուչքի բերելու համար, միւսի վէրքն էին մաքրում, վրան դեղ դնում ու կրկին փաթաթում: Փիղայի Բժիշկը**) բոլորի վէրքերին դարման էր անում: Դրանց մէջ աչքի էր ընկնում Կարօն. չուխէն մի քանի տեղից ծակծկւած, աջ թևից վիրաւորւած, երեսն արիւնոտ, իր մօտը հաւաքւած արհեստաւորներին՝ պատրաստում էր փչացած հրացանները և յանձնում տէրերին:

Երկուշաբթի ժամը 8-ին վերջինք վիրաւորւածներին և զնացինք վերջին սարի դադաթը, որտեղ հնչեցինք փողը, և ողջ բանակը ժողովեց: Համապանցի Սաղաթելի վէրքերը ծանր էին և չէր կարողանում ձի նստել. նրան առանձին հող էր տանում Կարօն. աշխատում էր հանգստացնել, որպէսզի կարողանայ ձիու վրա մտալ: Այդ միջոցին, հիւսիս-արևմտեան սարի կողմից մեր վրա տեղացին քանից աւելի թշնամու գնդակներ: Այդ գնդակներին զոհ գնացին Կարօն, Կրեւացին, Շատախից Թակօն և վիրաւոր Սաղաթելը: Մեզ անում էր միայն խոյ տալ և հեռանալու կողմնել թշնամուց:

Ձիւ քչեցի դէպի առաջ: Գտնելով վաղադին՝ հարցրի. «Մը՛ր ես դե՞ռած»: Նա պատասխանեց. «Ինձ ասել է Դու՛մանը՝ բանակը քաշի դէպի Դերիկի սպիտակ սարը, ուր հաւաքւելու ենք բոլորք»: Այդտեղ ես իջայ

*) Հաջի — իսպառուհեան Մուրադ, Վասպուրլակացի Գաւաշ գաւառի՝ Նոր գիւղից: Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ տարագրուել է Պարսկաստան, ուր և գտնուում է ներկայիս:
**) Բժ. Քրիստափոր Օհանեան, շուշեցի:

ձիուց. գաղիվայր էր. չէր կարելի ձիով իջնել: Կամաց-կամաց իջնում էինք դէպի ձորը, բայց յետևից շատանում էին թշնամու գնդակները: Երբ ձորի մուտքը հասանք, խոյրիցի տասնապետ Նեփուսին, որ մի քանի հարուկներ ստնի, կանգնի ձորի մուտքում ու զիմացրէ թշնամուն, մինչև որ ամբողջ բանակը ձորից անցնի, բայց դժբախտ հանգամանքների հանդիպեցինք: Վաղադների ջուրթեան պատճառով խմբերը ցրւել էին ու մէկ մէկու կորցրի:

Գիշերւայ ժամը 3-ին հասանք Դերիկի տաք ջուրը, ուր դտանք էրք յիսնապետին իր յիսնեակով: Ժամը 5-ին բարձրացանք պայմանաւորւած Սպիտակ սարը, ուր մեղանից առաջ ոչ ոք չէր դնացել: Քիչ կանգ առնելուց յետոյ տեսանք մերոցից շատերին պակաս. չկային Փիղայի Բժիշկը, Դումանը, Արքայի և իմ տասնապետ Համբոն: Ի՛նչ կարող էինք անել. սպասեցինք մինչև երեկոյ. մէկ-մէկ դուրս էին գալիս և պատմում, թէ՛ այսօր ոչ մի հրացանի ձայն չէինք լսել: Մնացինք շարած. ո՛ւր կարող էինք գնալ. մի՛թէ այլևս դուրս չէին գալու. մի՛թէ նրանք էլ էին սպանուած: Բայց և այնպէս, մեկ միում մեր բանակը խաղաղ կերպով մտցնել Սալմաստ:

Երկուշաբթի ժամը 8-ին նորից հնչեցինք փողը. բանակը կազմակերպւեց և ճանապարհ ընկանք դէպի Սարմատ: Առաւօտան ժամը 3-ին հասանք Հաթիւն, ուր դիւղացիք կրկին ընդունեցին մեզ սիրով: Բուրբ հարուկներն այդ օրը ցրւեցին իրենց տեղերը: Նոյն օրը եկան բուրբ մոլորւածները, որոնց մէջ և Փիղայի Բժիշկը և այլք:

Մի քանի օր հանդիստ էինք և կարծում էինք, թէ այդպէս էլ կանցնի, բայց տանկաց շահաւատարը հեռագրեց Պոլիս՝ յայտնելով Սալմաստի սահմանադիւրի կոխը և թէ որոնք այժմ գտնւում են Սալմաստում: Միւս օրը Թեհրանից հեռագրի եկաւ, շահի կողմից իր դատաւորի վրա, այս որովանդակութեամբ. «Բռնեցէ՛ք այդ դաշաղներին և ուղարկեցէ՛ք Դարբէ՛ք»: Սկսեցին խուզարկութիւններ. մեր զբոսթիւնը շատ վատացաւ: Վճռեցինք բոլոր հայրուկներին ուղարկել Ռուսաստան, բայց դրամական միջոցների չունէինք: Սալմաստի վաճառականները ժողովեցին իրենց բոլոր եկեղեցական փողերը և գնացին դատաւորի մօտ, օրական հարելու մանկթ աւել, որպէսզի խուզարկութիւնները դադարեցնէ, մինչև որ հայրուկներին ուղարկեն ռուսաց հողը, սակայն չկարողացանք հասնել մեր նպատակին: Հինգ օրում չկարողացանք բուրբ հայրուկներին փոխադրել որոշած տեղը:

Այդ կաշտերի անուր լսեց տանկաց շահաւատարը և նորից յայտնեց շահին, որպէս թէ դատաւորը կաշտուել է հայերից և դաշաղներին փակցնում է: Շահից հեռագրեր կրկնեց. «Բռնեցէ՛ք դաշաղներին և ուղարկեցէ՛ք Դարբէ՛ք»: Եւ նոյն օրը սկսեցին աստիճակ խուզարկութիւններ. բռնեցին մտաւարտապէս 30 հայրուկներ, որոնցից հինգը ուսուստանցի էին, իսկ միւսները՝ տանկաստանցի: Սալմաստի զբոսթիւնը շատ վատացաւ: Արդէն այդ էր հարկաւոր քաղցած սարազներին. սկսեցին Սալմաստի փողոցները շափշիւկ և տները կործանել: Ժողովուրդը յուսահատուած՝ համախուրճեց ու հեռագրատունը լքելով՝ այսպէս հեռապրեց Ամիր-

Նիզամին Թաւրիզի. «Ալեհը ձեր Հայատակներն ենք, աղաչում ենք պաշտպանել մեզ այս բաղցած սարակներէ ձեռքէջ»։ Միւս օրը յայպիսի պատասխան ստացանք. «Ունեղձ ժողովուրդը, դուք մեղաւոր չէք, մեղաւորը ձեր անմեղ յեղափոխականներն են, որոնք իրենց անխոհեմ ընթացքով ձեզ այդ օրին Հասցրին. եթէ դուք պաշտպանե՛ք նրանց, ձեր դրութիւնը աւելի վատ կը լինի. ձեզ Համար սրբկէ կարգադրած է։ Ալիլի Նիզամ»։

Շահրաւտարը զնայ բանոր, տեսաւ բանտարկեալներին ու յարձակեց զատուրդի վրա. «Մըսնք ի՛նչ են, սորա դպրոցականներ են եւ ոչ թէ Հայուկներ, բացի մի քանիսից»։ Այդ Հիման վրա կառավարութիւնը նորից սկսեց խուլարկութիւններ անել եւ բռնել աչքի ընկնող ուժերին։ Երկար խուլարկութիւններից յետոյ, կըր տեսան, որ ոչ սքի շէն կարողանում գտնել, սկսեցին բռնատեղի դիրքացնելներն եւ սատարել ձեռնէր։

Մի երեկոյ մտաուորակչւ 30 զիւղացու կազմով էին կրակի շուրջը, Փարբաշներն էլ նստակով էին մէջտեղը։ Ամէն մի շամիւր խորովածից կամ մի բրտակ թէյից յետոյ, Փարբաշները վեր էին կենում եւ ծեծում էին գիւղացիներին՝ ասելով. «Որտե՞ղ են զաշաղները, ասեց՛ք»։ Գիւղացիներից, որոնք Հարուստ էին, բարձրացնում էին երկու մտար. ծեծող Փարբաշը դիտէր, որ երկու դռն պէտք է ստանայ. թողնում էր դրանց եւ սկսում էր միւսներին ծեծել։ Այդպիսով ով որ փող ունէր, քիչ էր ծեծւում. ով չունէր, շատ էր ծեծւում։ Ահա այդպէս սանջում էին խեղճ գիւղացիներին։ Տանջանքներին չդիմանալով՝ նրանցից մէկը մատնեց մեզ՝ յայտնելով մեր սուները։

Ես, Տաշօն եւ օր. Մադիկը ապրում էինք Փայաշուկ գիւղում, Հանգուցեալ Բաֆֆու տանը։ Առաւօտեան ժամը 5-ին եկան յայտնեցին, թէ՛ «Փարբաշները տարան ձեր ձիերը»։ Հասկացանք, որ գործը ուրիշ կերպարանք է ստացել. մենք էլ մնացինք անտանիկ դրութեան մէջ։ Ես սասցի Տաշօն. «Աւելի լաւ է կուել, քան թէ բռնել»։ Տաշօն յանդիմանեց ինձ. «Զի կարելի, ամբողջ գիւղը գոհ կը գնայ. դու մտի՛ր ներքնայարկը, որպէսզի քեզ չբռնեն, իսկ ես անցագիր ունեմ. եթէ բռնեն էլ, կարելի է ազատել»։ Այդ ըողջէն տեսանք՝ շրջապատեցին մեր տունը։ Տաշօն սենեակից դուրս եկաւ բարձր. նրան խկոյն բռնեցին եւ ծեծելով տարան դէպի Դիման։ Օրիորդ Մադիկը վազելով ինձ մօտ՝ ասաց. «Տաշօն տարան. ես էլ գնում եմ Ռուսաց կոնսուլի փոխանորդի մօտ. դու էլ աշխատիր քեզ ազատել»։

Իմ դրութիւնս սաստիկ վատացաւ. ո՛րը դնամ օրը ցերեկով. գիւղը շրջապատւած է Հարիւրաւոր սարակներով։ Այս մտածմունքի մէջ էի, որ եկաւ Բաֆֆու զորը, տիկին Հոխիսիմէն եւ սասց ինձ. «Աքօ ջան, մի՛ մտածիր, մենք դպրոցի տեղ ունենք, արի՛ այնտեղ պահուի՛ր»։ Երեք օր ու գիշեր մնացի այդ պահեստի մէջ։ Տիկ. Հոխիսիմէն ինձ յայտնում էր օրւայ դէպքերը։ Մի օր նա սասց, թէ բանտարկեալները բանալից փախել են եւ դնացել բօշիկի մօտ, իսկ սուները շրջապատւած է սարակներով, որոնք պահանջում են զաշաղներին, իսկ բօշիկը պատասխանում է. «Ես ուսուսակա-

տակ եմ. մինչև իմ կոնսուլից հրաման չըրէ՛ք, իրաւունք չունե՛ք իմ սուներ խուլարկելու»։

Նոյն գիշեր Թաւրիզից, ուսուսց Հուլատտոսից Հեռագիր է գալիս իր փոխանորդին. «Մտի՛ր բօշիկի տունը, բռնի՛ր այն զաշաղներին եւ յանձնի՛ր կառավարութեան, իսկ եթէ ինքը Հանդիմանի քեղ, իրան էլ բռնիր, ժողովրդ իր բոյրը գրաւծընէրը եւ ուլարկի՛ր տեղ»։ Իժիշկր այդ յսելով՝ բաց է անում դուռը եւ յանձնում բանտարկեալներին։ Նրանց ծեծի ենթարկելով՝ սանում են բանտը. մէկը ճանապարհին մտնում է ծեծից։

Միւս գիշեր բօշիկը գրում է ինձ. «Տարան բանտարկեալներին, չտապի՛ր այստեղ»։ Ես նոյն գիշերը դուրս եկայ իմ զաղանի պահեստից, Համբուրցի Բաֆֆու մօր ձեռքը եւ դնացի բօշիկի մօտ։ Հէնց այդ գիշերն էլ ես, Վարդանը, Ստիկը**) եւ ըկզր նստեցինք ձիերը եւ Ջուլֆայով անցանք դէպի Էլմիսիմին, որտեղ պատու ունեցանք ներկայանալ վեհափառ կաթողիկոսին։ Վեհափառ Տէրն սասց. «Գնաց՛ք, քիչ Հանգստացէ՛ք, ճանճի բոժոժի նման չձակե՛ք թունէ՛ք դուրս»։ Համբուրցիցինք վեհափառի աջը եւ ճանապարհ ընկանք դէպի Թիֆլիս։

1898թ. յունուր ամսին Շուշիիկի**) բերդի Հաց տանողների հետ մտայ բերդը։ Բերդի բակից նայում էի պատուհաններին, յանկարծ, Տաշօի պատկերը տեսայ պատուհանի ներսը, կանգնած դէմ առ դէմ։ Նրա Հայեացքից եզրակացնում էի. կարծես ուրում էր ասել՝ «Ինչո՞ւ ես եկել, չտապի՛ր դուրս, թէ՛ չէ՛ քեզ էլ կը բռնեն»։

Արտասուքը աչքերիս՝ դուրս եկայ բերդի պարիսպից՝ մտքումս ասելով՝

— Մնա՛ս բարեաւ, սիրելի ընկեր, ես գնում եմ նոր երկիր...

1898թ. ապրիլ 24-ին, Թիֆլիսի երկաթուղու կայարանում, երկիրոյան ժամը 9-ին, իրարանցում կար։ Մեր բաղձաթիւ ընկերները Հուաբել էին ինձ ճանապարհ գնելու։ Այդ ժամանակ Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողով կար***)։ Ես չսպասեցի ժողովի վերջնայունը։ Հէնց որ վճիռ կայացաւ «կենտրոնացում»****) անել Հայաստանի մի քանի անտառիկ կէտերում եւ ցոյցեր մեծ քաղաքներում, ես չտապեցի դէպի երկիր։

Բաժանման այս ժամին չգիտեմ ուրախութիւնն էր Համակել ինձ, թէ՛ տիրութիւնը Քարի ճանապարհը, օրիորդներն ու տիկիները Քարի ճանապարհ էին ասում ամէն կողմից։ Երբ Հասար բաժանման րողէն, խկապէս, ես էլ զգալուած էի. չէի կարողանում երկու բառ անգամ արտասանել։ Համբուրցի բոյրի հետ եւ նստեցի վազանը։ Աղոտաֆայի վրայով վերջին անգամ մնաւ բարեւ ուղարկեցի իմ հայրենիքին, իմ ծննդա-

*) Յետագային՝ Յակոբ Բախմայ Ստիկեան։
 **) Մեծեթի բանուր Թիֆլիսում։
 ***) Երկրայի Բնդեանուր ժողովը։
 ****) «Կենտրոնացում» յատուկ ճշմանկութիւն ունեցող բառ է Դաշնակցութեան մէջ—սուզման միջոցների, ուժերի եւ գործունեութեան կենտրոնացում արդ վայրում։

վայրին և Գիլիշանի վրայով անցայ Զրաբերդ*), ուր տեղեկացայ ճարտարի մասին. նա 50 հոգով ինձ էր սպասում սահմանագլխի կայարանում: Ես չտարեցի նրա մօտ:

Մայիսի 1 էր: Արդէն տեսնւած էին բոլոր պատրաստութիւնները: Սպասում էինք Աղբիւրի և Գուրգէնի նամակներին: Մի գիշեր ինձ արթնացրին և վեր կացրին տեղիցս. ճարտարն էր մի բարձրահասակ երիտասարդի հետ, ձեռքին մի կապոց ծրար: Ճարտարը ասաց. «Վերջնապէս, եկաւ սուբհանդակը»: Նամակարեւրի բարեկեղտ յետոյ, շտապով բացի նամակները. գրւած էր, որ պրիլի 25-ին, գիշերը, Միխոն իր խմբով ծակել էր բանտի պատը և փախել: Կառավարութիւնը Բաղէշում խուզարկութիւններ է անում, զօրք է ուղարկել Միխոի յետևից: Ստորագրւած էին Աղբիւրի և Գուրգէնի անունները: Կային և ուրիշ նամակներ, որոնք անմիջապէս ուղարկւեցան արտասահման՝ խմբագրութեան**):

Իմ գրութիւնը բաւական վատացաւ, որովհետեւ ևս պէտք է առանց արմուկի նանկի Բարձրասնդակ***), հաւաքելի մեր բոլոր ուժերը, այն ինչ այժմ անկարելի էր ստանց դէպքի տեղ հասնել: Աղբիւրը, Գուրգէնը և Միխոն իրենց խմբով, իսկ մենք՝ 50 հոգով... Տէր Աստուած, ինչպէ՞ս ազատուլ այս նեղ գրութիւնից: Չէ՞ որ Լիթէ գնանք, անպատճառ կուրկը բռնենք և, ուրեմն, մեր որոշումն էլ կը խախտի: Ի՛նչ անել:

Երկրորդ մտածելուց յետոյ, որոշեցի ծպտւած կերպով անցնել. ուրիշ կերպ անկարելի է: Մայիս 15-ին որոշեցինք ճարտարին և Մուշեղին թողնել նոյն տեղը, մինչև մեզանից նամակ ստացուելը: Բաժանեցինք իրարից համբուրելով և ճանապարհ ընկանք զէպի Բասէն: Ծպտւածներս էինք՝ ես, Արշալը, Միխոնը և Տիգրանը:

Կէս գիշեր էր, երբ սահմանագլխի յոյն Սրբազան գիւղում հասաքել էին գիւղի ծերունի մարդիկ մեղ ճանապարհ դնելու համար դէպի սահմանը: Նրանք բերել էին տաճկաց կողմից, Սանաժի թխուր գիւղից, Ռաջապ անունով մի թիւրք երիտասարդ, որը պէտք է մեզ առաջնորդէր դէպի Բասէն, թիւրքաց կողմը:

Մայիս 20 էր: Գիշերայց ժամը 10-ին մնաս բարև ասացինք մեր յոյն բարեկամներին և ճանապարհ ընկանք դէպի սահմանը, Զիւլիկի բերդի վրայով: Առաւօտեան արշալույսին հասանք Ռաջապի գիւղը՝ Սանամեր, ուր լաւ հիւրասիրելուց յետոյ, քնեցինք ամբողջ ցերեկը և երեկոյեան դարձեալ պատրաստութիւն տեսանք ճանապարհը շարունակելու:

Այժմ ե՛ս պէտք է ենթարկւէի իմ առաջնորդին. ինչ որ հրամայում էր՝ լսում էի: Ինձ պատեւիբեց խուլ ձեւանալ և ձեւացայ. հարեան թիւրքերը գայլու էին մեզ մօտ, հարց ու փորձ անում, բայց ես ոչ մի պատասխան չէի տալիս: Ռաջապը թիւրքերի առաջ միջոտ ասում էր ինձ. «Մի՛ վախենար, շուտով կը հասնես

չիւանքիլ քիլիսէն, քո մուրատը կը ստանաս և կառողջանաս»:

Երեկոյեան մութ ժամանակ Ռաջապի հետ ճանապարհս շարունակեցի և արշալույսին հասայ Բասէն, Բէնփրիքէոյ կողմը հայոց գիւղը, բարձրացայ գիւղի մօտ գտնւած սարը և Ռաջապին ուղարկեցի դիւր՝ տարով նրան տոմսակ այնտեղի մեր ընկերների համար: Առաւօտեան ժամը 10 էր. Երբ տեսանք, որ մեր կողմն են գալիս մի քանի մարդիկ. երբ մօտեցան, տեսանք, որ մէկը գիւղի ուն Ղազարն էր, միւսը՝ Ռաջապը և մի քանի գիւղացիներ, որոնք իրենց հետ հաց ու գինի էին բերում:

Ուրախութեան չափ չկար. սիրալիք բարեկեղտց յետոյ, նստանք հացի: Ծաշից յետոյ, ոչսը ասաց, որ գիւղում բաւականին զօրքեր կան. պէտք է սպասել, որ արտը վարդիները դաշտից գիւղ վերադառնան և նրանց հետ մտնել գիւղ, որպէսզի գինւորները ուղարկութիւնը չգրաւէի:

Մենք վճարեցինք Ռաջապին մի քանի դուրուշ՝ ճանապարհ գրինք: Ռաջապի հետնալուց յետոյ, ոչս Ղազարը սկսեց պատմել, թէ ինչպէս 1896 թիւն, հայկական կողորդածներ ժամանակ, ինքը մեծ դեր է խաղացել պաշտպանելով թշուտներից. դրա համար էլ Կարինում բանտարկեց որպէս ջան Փիղայի: 1896 թիւ ընդհանուր ներման ժամանակ ինքն ևս ազատուցաւ:

Երեկոյեան, դաշտում քանից մշակները հետ միասին մտանք գիւղ: Այստեղ մնացինք երկու օր, որից յետոյ ոչսի կարգով, որ խմբակուտ էր և աւելի մեծ դեր էր խաղում գիւղում, խորհուրդ տուց, որ Կարին մտնելու ժամանակ երկու մասի բաժանուենք: Այս պատճառով, Միխոնը և Տիգրանը մեզանից մի օր առաջ ճանապարհ ընկան, իսկ մի օր յետոյ՝ ես և Արշալը:

Այստեղ իմ գրութիւնը փոխուել է. ես այլևս խուլ չէի. հիմա դարձայ գիւղացի հայ մշակ, իսկ Արշալը՝ թիւրք աղա: Պանիրը շարակած՝ հասանք Ղալիւ Դաւարոյնի բերդերի մօտ և երեկոյեան ժամը 5-ին հասանք, քաղաքից դուրս, Սիթուռն Ռոյաղին, որտեղ սպասում էր մեր Կարնոյ ընկերներից մէկը, Վախթիան անունով: Երբ նա մեզ տեսաւ, իսկոյն հստկացաւ և ճանապարհ ընկաւ գէպի քաղաք ստանց մեղ բարեկեղտ, որովհետեւ աղբիւրի մօտ կային թիւրքեր, քերթեր, չէլէններ և մի քանի գինւորներ, որոնք սայլելով դէնք էին փոխադրում Տրապիզոնից վա՛ն:

Մտեցանք քաղաքին: Մի գինւոր պահակ կանգնած էր դրան մօտ գիւղից եկող գիւղացիներին խուզարկելու համար: Արշալը, իբրև թիւրք աղա, մօտեցաւ գինւորին ու սարած տեղ և բարկանալով իմ վրա՝ ասաց թիւրքերէն. «Տո՛ւք, անհաւաստի տղայ անհաւատ, շուտ գնա՛, հօ շատեկեցա՛ր»: Զիւնուրը՝ համոզւած, որ իրեն բարեկող իսլամ է և ես՝ նրա ծառան, աւելորդ համարեց ինձ խուզարկել և թոյլ տուց, որ անցնենք՝ չկամենալով միւրաւորել իմ աղալի ինքնասիրութիւնը. ինչպէ՞ս կարելի է կասկածել իսլամի վրա:

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը քաղաքի փողոցներով: Վախտանգը գնում էր մեզանից առաջ և մի տան դիմաց վայր ձգեց փայտը և շարունակեց ճանապարհը (արդպէս էր մեր պայմանական նշանը): Մենք մտանք այդ տունը, ուր մեզ սպասում էր բար-

*) Զրաբերդ — Կարս:
**) «Իրօշակ»-ի խմբագրութեան:
***) Սասուն:

ձրահասակ, նիհար կազմածքով մի օրիորդ: Մեր ներս մտնելուց յետո՛ւ, նա կողպեց դուռը և ծիծաղելով՝ մտեցաւ մեզ ու բարեկեց: Նա արդէն առաջուց ծանօթ էր Արշակի հետ և ուշադրութիւն դարձնելով իմ բեռի վրա՝ բացազանչեց. «Քոռանամ ևս, որքան ծանր է»: Արշակը ծիծաղելով պատասխանեց. «Ի՞նչ արած, եթէ այդ բեռը չլինէր, դժուար կը լինէր ապահով քաղաք մտնել: Քաղաքի մուտքի դիմապարտ կարող էր մեզ խօսեցնել և մեր լիզիլց կասկածելով՝ փորձանք բերէր մեր գլխին»:

Օրիորդը անմիջապէս պատրաստեց ինքնակուր: Եկաւ և նրա մայրը, որ սասց վախիտոս ձայնով. «Ձգո՛ւք եղէք, մի՛ վրոցէ տաճիկները նկատեն և էլի սկսեն կոտորել»: Արշակը և օրիորդը հանդուստցրին խեղճ մայրիկին:

Մենք պէտք է տեսնէինք տեղական կոմիտէին և ճանապարհներ շարունակէինք: Հետեւալ օրը ես երկու տող գրեցի և պահանջեցի Տրապիզոնի հասցէն: Օրիորդը վերադարձաւ և պատասխանեց, որ Թաթուլի բանտարկութիւնից յետոյ տեղական կոմիտէն ցրել է և կարհոր տեղեկութիւններ կարելի է ստանալ Թաթուլից: Միւս օրը օրիորդը առնելով ինձանից Յ ոսկի՝ գտած է Թաթուլի մօրաբնով տունը և, իբրև Թաթուլի զոյրը, կերակուր տանող կնոջ հետ մտնում է ներս: Օրիորդը յանձնում է Թաթուլին Յ ոսկին և բաւական տեղեկութիւններ առած՝ ուղարկութեամբ վերադառնում է մեզ մօտ: Մէտք է ասել, որ տաճիկաց բանտերում ասելի շատ տեղեկութիւններ կան, քան քաղաք ներքո՛ւ:

Յունիս 1 էր: Մենք շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեզ հիւրասիրողներին և քաղաքի պարիսպներից դուրս գալով՝ խառնեցինք կարասիներ: Տիզրուան ու Մխիթարի մի ձի էին վարձել ինձ համար, իսկ Արշակը մնաց Բասէնի զիւղերում կզած զէնքերը տեղափոխելու համար: Այժմ իմ գործը լաւ է. ոչ խուլ եմ, ոչ էլ պանիր տանող զիւղային, այլ շարժիչ: Տիզրանն ու Մխիթարն էլ իմ ծառաներն են:

Այդ օրը բաւական անձրևային էր: Կարաւանը բազմաթիւ էր. կար մի գրեմորական հարիւրապետ, երկու զապիթաններ և մէջքի վաճառականներ: Կարաւանում ծառայողներն էին հայ և քերթ տիգրանահերացիներ:

Երբ առաջին կայարանը հասանք, բեռները ցած բերին. հարիւրապետի համար մի սպիտակ վրան բաց արին, իսկ հայ վաճառականները, բեռների անկիւնը հաւաքեած, սկսեցին մատակիա խմել: Տեսնելով, որ պէտք է մրսենք, սասցիք. «Տղեր՛ք, դձանք ցար հաւաքենք. Թըշւած ենք, համ կը տաքանանք, համ էլ մեր չորերը կը չորացնենք»: Բարձրացանք սարը, մի շալակ ցար հաւաքեցինք ու եկանք կարաւանի մօտ, վառեցինք և սկսեցինք տաքանալ: Հետեւիս ունէինք թէյի մաման և շաքար, թէյի երեցինք ու խմեցինք: Ընկերներս ճանապարհին շատ էին յոգնել. այդ պատճառով թէյից յետոյ կրակի շուրջը պառկեցին ու քնեցին, իսկ ես երկար ժամանակ մտածում էի. նայում էի երկնքում փայլող լուսնին և աստղերին:

Կը լինէր ժամը 11ը: Հարիւրապետը դուրս եկաւ վրանից պատառոտած վերաբերումով և շտապեց դէպի

կրակը: Տեսնում էի, որ մրսած է: Մտեցաւ կրակին ու սկսեց ձևքերը շփելով սակ. «Օ՛հ, ճէ էլի աթաղ դըր»: Երբ ևս նկատեցի, թէ՛ գալիս է, քաշեցի մի անկիւն և քնած ձևացալ, Այա եկաւ կարաւանապետը, որից յետո՛յ՝ միւս ծառան: Ամենքը շարեցին կրակի շուրջը: Տիգրանը արթնացաւ և սասց. «Մեր ամբողջ աշխատանքը ի դուր տեղը ոչնչանում է. մենք աշխատեցինք, և սրանք վայելում են»...

Քիւրդերը սկսեցին իրենց ձիերը գոյլել և զանազան պատմութիւններ անել: Հարիւրապետը նստած լուռ ծիւղում էր: Կարաւանապետը վերջացրեց իր պատմութիւնը և դառնալով հարիւրապետի կողմը՝ սասց. «Քե՛նեդեմ, հիմա դուք իտեցե՛ք լսե՛նք. շատ աշխարհ տեսած մարդ էք. շատ բան կիմանաք»:

— «Շատ լաւ», սասց հարիւրապետը, ծանրութեամբ բարձրացրեց գլուխը, փաթաթեց մի ծխախոտ և սկսեց իր պատմութիւնը. «Անցեալ տարիները վաճառում»...

Մենք որ վան անունը լսեցինք, հասկացանք, որ հետաքրքրական պատմութիւն էր անելու: — «Բահրի փաշային ճանապարհ էին ձգում դէպի Արկամարոյ վանքը: Փաշան նստած էր կառքի մէջ: Մենք՝ պաշտօնեաներս առաջնորդում էինք նրան: Երբ յետեկց գալիս էր երեք բէյութեք սովաբիցի դիւնը: Գեռ յետեկց շալոյց Ձարի Անզղ գիւղը, տեսնեմ՝ մի բարձրահասակ, լայն թիկունքով, սև երիտասարդ, նստած մի անմտան սպիտակ ձիու վրա, վրան արծաթապատ խանջալ, դարբաղի 150-բանտանեկի և 150-ի շարք փամփուլու: Ձին կատաղի կերպով քրում էր մեր առջևից: Երբ մենք արդէն մտեցել էինք Անզղ գետին, երիտասարդը անցաւ միւս կողմը, և տեսնեմ՝ երբեմն ձեռքը տանում է դէպի սուրը, Լերբեմն՝ դէպի արտընանիկ, ուղղում է իրան և շարունակ մեր կողմն է նայում: Ես կասկածում էի. թէ՛ և հազուաւոր քրդական էր, բայց չէի կարծում, որ քերթ է, այլ հայ. քերթը չէր կարող մեզ մօտենալ աղպիսի համարձակութեամբ: Անցանք գետը, շարունակեցինք ճանապարհը և մօտեցանք Ոստան գաւառին: Թշտունեաց երկրի լեռնոս կիրճերով էինք անցնում. տեսնեմ՝ այդ երիտասարդը ցած իջաւ ձիուց և բարձրացաւ աւելի ամուր կիրճի մէջ: Ես սկսեցի կասկածել՝ շինի՞՞ դաւ է պարաստուած քերթը ցեղապետների կողմից: Տեսնելով երիտասարդի կասկածելի շարժմունքը՝ կարգադրեցի սովաբիներին խելոյն բռնել նրան: Սուվաբիները յարձակեցին երիտասարդի վրա, նա իրեն պաշտպանում էր արտընանիկով: Բայց տեսնելով, որ երկար չի կարող դիմանալ, սկսեց պոռալ. «Աստծոյ սիրուն, ինձ մի սպանէք, ես չայ եմ»: Երբ հայի անունը լսեցինք, շատ կարճացանք. շինի՞՞ թէ կիրճերում ջան-Ֆիրդայիներ են պահած: Փաշան կանգնեցրեց կառքը: Բռնեցին երիտասարդին և բերինք փաշայի առջը: Փաշան հարցրեց. «Օղլում, ի՞նչ ազդեց ես»: «Փաշա-էֆենդի, հայ ջան-Ֆիրդայի եմ», պատասխանեց երիտասարդը: «Ջան-Ֆիրդայի՛ անունը լսելով՝ ամենքս էլ արասփեցինք: Փաշան հրամայեց խուզարկել վրան: Խուզարկեցինք, բայց, բացի զէնքերից, ուրիշ բան չգտանք: Այն ժամանակ փաշան հարցրեց. «Օղլու, քեզ ո՞վ ուղարկեց այստեղ, ի՞նչ նպատակով, ո՞ւր ես գնում»: Ջան-Ֆիրդային պատասխա-

նեց. «Փաշա-էֆենդի, ևս ջան-ֆիդայի ևմ. ինձ այս գէնքերը ասին և ուղարկեցին այս կիրճը, որ քեզ սպանեմ»։ Փաշան գործացած ասաց. «Օղլում, քա դու չվախեցա՞ր այսքան գորբի մօտ ինձ սպանել»։ Ջան-ֆիդային ասաց. «Փաշա-էֆենդի, ևս կեանքս նւիրել եմ ազգիս. պէտք է աշխատել, որպէսզի նպատակիս հասնէի։ Չկարողացայ և անձնատուր եղայ. ինչ ուզում էք արէք»։ Փաշան գլուխը շարժեց և ասաց. «Օղլու, քեզ ո՞րտեղից ուղարկեցին և հրամանը ո՞վ տուա»։ Ջան-ֆիդային պատասխանեց. «Փաշա-էֆենդի, ինձ ուղարկեց Վանի Կոմիտէն, իսկ հրամանը՝ եկել է ներսից՝ Մոսկովի կողմից»։ Փաշան հրամայեց անմիջապէս կապել ջան-ֆիդայիի ոտներն ու ձեռները և նստեցնել ձիու վրա։ Հրամանը կատարեցին, և վերադարձանք Վան։ Բահրի փաշային հրաման եկաւ, թէ ազատ ևս, ինչ վճիռ որ ցանկանաս, կարող ես տայ։ Առաւօտեան ժամը 5-ին փչեց շեփոըը. երիտասարդին տարին մ'չ օր առաջ պատրաստած կախաղանի առաջ։ Քահանան հէց որ տեսաւ երիտասարդին, ուշաթափւեց։ Մենք սիրտ տւինք քահանային. մօտեցաւ երիտասարդին, խոստովանեցրեց, հաղորդեց։ Ջան-ֆիդային ինքը

բարձրացաւ աթոռի վրա, պարտնր ձգեց վիզը և սկսեց խօսել. «Ես ջան-ֆիդայի եմ։ Իմ կախուքով՝ Բահրի փաշան թող չկարծի, թէ ազատուց ջան-ֆիդայիների գնդակներից. ինձ կր հետեւն շատերը... Ապա ոտքով հրեց աթոռը և երկու բոպէից յետոյ աւանդեց հողին...»*)

Հարիւրապետը այս պատմութիւնը վերջացնելուց յետոյ, հարցրեց թիւրքերին, թէ՞ արդեօք ձեր կողմի հայերի մէջ այդպիսի մարդիկ կա՞ն։ Թիւրքերը պատասխանեցին. «Ո՛չ, էֆենդի, մեր մօտի հայերը շատ հանգիստ են, ինչ որ կատարուած է, էրգրուում և վանում է կատարուած»։

Այսպէս վերջացաւ հարիւրապետի պատմութիւնը։ Ես գնաց վրանը քնելու. քնեցին և ձիապանները։ Ես ու Տիգրանը երկար խօսեցինք որ յետոյ մենք էլ քնեցինք։

*) Հարիւրապետի սյուսմութեան հերոսը վանեցի Մամուկ Շատարեանն էր, որին, 1893-ին, խիստ չարչարելուց յետոյ, կախաղան բարձրացրին։ Մամուկի հայրը և մեծ եղբայրը մեռան բանտում։

ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱԿ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԱՒԱԼԻԱՆՈՒ ԱՅԱԲԵԿՈՒՄԸ

Գանձակի գաւառապետ Աւարեանին, ազգով վրացի, որպէս ցարական ոստիկանական պաշտօնեայ, իր պաշտօնավարութեան երկար տարիների ընթացքում, ՅՅից աւելի յայտնի փոխատանային սպանել էր տեւ մարդասպանների և զոդերի միջոցով՝ ի գին որեւէ վարձատրութեան։

Այս խորանանկ բորենին բացարձակօրէն էջը հաւածում, էջը աշխատում ձերբակալել իր զոհերին, այլ դաւադրօրէն չեզոքացնում էր նրանց շատ ատան զնով։ Եւրամէի աւարեկութից յետոյ, ցարական ոստիկանութիւնը անկարող լինելով մեր աչքի ընկեր ընկերներին ձերբակալել, 1907 թւի աշնանը, գաւառապետ Աւարեանին ասպարէզ եկաւ իր դաւադրական ծրագրերով։ Գաւառացի մեր աչքի ընկած մարտիկ ընկերներից ու մանր, ապրելով քաղաքում, իրենց անձնական գործերով, երբեմն երթեկուած էին իրենց գիւղերը։ Նրանց սպանելու համար գաւառապետ Աւարեանին դաղտոնի հրահանգել էր թուրք յայտնի զոդերի և աւապակների։ Եւ 1907 թւի աշնանը առաջին զոհը եղաւ մեր մարտիկ ընկերներից Բանանցեցի Մուքէլը (Միքայէլ Մանուշակեան)։ Դժբախտ երիտասարդը, իր համագիւղացի ընկեր Ջաքարի հետ միասին ոտքով Բանանց գիւղը

զնայու ժամանակ, Թօփալ-Հասանլու թրքական գիւղի մօտ, նոյն գիւղի մի խումբ յայտնի աւազակների կողմից յարձակման են ենթարկուած և դարձնակալ աւազակների համազարկից ընկ. Մուքէլը սպանուած է, իսկ Ջաքարը մի կերպ փախչում ազատուած է։

Ընկեր Մուքէլի սպանութիւնը, ճիշտ այն ժամանակ, երբ գնում էր իր հայրենի գիւղը իր սիրածի հետ նշանելու, մեր ընկերների վրա ցնցող տպաւորութիւն թողեց։ Եւ այս պատճառով, հակառակ կոտորակական ստատիկ հայածանքին, Մուքէլի գիւղը տեղափոխելով Գանձակ, Կառուար թաղում կատարուեց։ Ընկ. Մուքէլի դազալի տուալ մի յեղափոխական դաւաճակական խօսեց ընկերուհի օր. Մանիա Պապլանը (վերջերը տիկ. Ենգիլարեան), որ 1918 թւի Վանի նահանջին համաձայնի զոհ գնաց Պարսկաստանում։

Բանանցը տեւ է բաւական թւով մտաւորական և մարտիկ ընկերներ, որոնց թւում Մուքէլը, Մուսին (Միքայէլ Բադալեան) և «զհօլի» Գրիգորը մի երրորդութիւն էին կազմում։ Երեքն էլ միասին աւարտել էին ուսական գիւտարական ծառայութիւնը, մէկ խմբի մէջ մասնակցել հայ-թրքական ընդհարումներին Զրաբերդի (Գիւլիստանի) շրջանում և ապա կուրդներից յետոյ

տոյ Գանձակում գրադելով իրենց արհեստովը (որմնադիր), գործօն մասնակցութիւն են ունեցել կարգադրական աշխատանքներում :

Այս ճիւղերութիւնից ընկ. Մուխին զոհեց Լօյսաձէի ահարկման ժամանակ, Մուքելը ուսն կառավարութեան դաւադրութեան զոհ զնաց թուրք աւաղակներ ձեռքով, Գրիգորն էլ մեծ պատերազմին մասնակցելով Լամարասայի կամաւորական զնդում, 1914թ. նոյեմբերին Բասէնի դաշտում զոհեց իր համազօրացի և մեր մարտիկ ընկ. Մուրէնի հետ :

Գաւառապետ Աւայիանու դաւադրութեան զոհ զնաց մեր մի ուրիշ մարտիկ ընկերը՝ Ջոււշուզը : 1908թ. յունւարին, իր համազօրացի ընկեր Մուխինի (Միքայէլ Օհանջանեան) հետ իրենց ծննդավայր Դարազաղլու գիւղից ոտքով քաղաք վերադառնալիս, յարձակում են ենթարկուում թուրք Մօլլա-Բաղլուի յայտնի աւազակներին կողմից, զէպի Գանձակ տանող ճանապարհի վրա, և սպանուում է ընկ. Ջոււշուզը : Իսկ ընկ. Մուխին, շնորհիւ իր քաջագործութեան և պաղարիւնութեան մեն-մենակ մի քանի ժամ շարունակ կուում է տասնակ թուրքերի դէմ, մինչև որ վրա է հասնում գաւառական ոստիկանութիւնը, Աւայիանու գլխաւորութեամբ և մի հարուրեակ կողակներով ու ձերբակալելով Գանձակի բանոն են առաջնորդում :

Ընկ. Ջոււշուզն էր, որ մեն-մենակ, Գեորգան կոչւած կայարանի ճամբին, վերջ տեց երկու հայ մատնիչներին կենսքին, որոնք հայ-թրքական ընդհարումներինց զինուոր էին և սպա սպանուանելով մեզ, անցան թրքական քաղաքամասը և պատուհաս դարձան մի գլխին :

Շնորհիւ Աւայիանու սարքած հրէշային դաւադրութեան, մենք կարցրինք երկու լուսազոյն մարտիկ ընկերներ և այս պատճառով Ալլեխտանի Կ. Կոմիտէն որոշեց պատժել ոչ թէ թուրք աւազակներին, այլ դաւադրութեան բուն հեղինակ գաւառապետ Աւայիանուն և ահարկման կազմակերպումը յանձնեց դարձակ ընկ. Նիկոյին : 1908 թ. մարտ ամսի մի երեկոյ, երբ որ Աւայիանին քաղաքային սկումբից վերադառնում էր իր բնակարանը, Գանձակեցի ահարկիչ ընկեր Վաղօի մառդէրի շեշտակի հարւածների տակ ստացաւ իր արժանի պատիժը :

Թէև Աւայիանին խփեց հայկական և թրքական քաղաքամասերը իրարից բաժանող միակ կամուրջից զէպի թրքական քաղաքամասը տանող գլխաւոր փողոցի վրա, բայց և այնպէս ոստիկանութիւնը զէպի վայրում ձերբակալեց մի քանի Հայերի միայն, որոնց թուում նաև մեր երկու ուսանող ընկերներին, որոնք Աւայիանուն լրտեսելու համար գրօնուում էին այդ փո-

ղոցի վրա : Բայց մի ժամից յետոյ մերոնց արձակեցին : Բանտարկւեցին կամբջով անցնող քաղաքային շուկայի հակիչ Մովսէս Բարաշեանը և յայտնի հակադաշնակցական Լեոն Բէկ Մելիք-Մնացականեանը : Այս երկուսին մի քանի ամիս բանտում պահելուց յետոյ, նահանգապետը աքսորեց երեքական տարով զէպի Ռուսաստանի ներքին նահանգները :

Ապա ոստիկանութիւնը ձերբակալեց Գանձակի գաւառի Բաղա գիւղացի Յարութիւն տնտեսով մի անմեկ մարդու, որ կամուրջի վրա հին հաղուտի սուտորով էր գրադուում :

Կառավարութիւնը իբրև իսկական յանցաւորի որևէ հայի պատժած ինչևէր համար, զինուորական դատարանում Յարութիւնի դէմ որպէս վկայ, կաշտուքի միջոցով դուրս բերեց մի թուրք լալուտի, որի շինծու ցուցմունքի հիման վրա դատարանը Յարութիւնին մահան դատապարտեց : Այս պարզ հայ շինականը բանտից լուր էր զրկել, որ ինքը գիտէ թէ ովքեր են Աւայիանու ահարկման հեղինակները, բայց և այնպէս իրեն համար պատիւ է գաղափարի սիրոյն զոհել : Եւ իսկայէս յեղախրիսականին յատուկ պաղարիւնութեամբ կախազանի վրա փռեց իր վերջին շունչը :

Աւայիանու ահարկումից մի քանի օր առաջ, կամբջի վրա սպանուում է շրջանային դատարանի գատարագը (ռուս) : Սպանողը թուրք է լինում, որը խփուուուց յետոյ անյայտանում է :

Թուրքերի Նէվրուզի տօնի առթիւ սարքած ճաշկերոյթում, Գանձակի նահանգապետ, տխրահոշակ Կովալովը սեղանակից թուրքերին կշտամբում է ուսն դատախազին սպանելու համար : Թուրք երեւելիները նահանգապետին ուզում են հաւատացնել, որ իրենք ցարի հաւատարմի նպատակներն են և որ դատախազին էլ Հայերը սպանած կը լինեն :

Նահանգապետը պատասխանում է, որ դատախազը սպանւած է փոքրիկ բուլլուգ՝ սարճանակով, օւրմն թուրք է սպանողը, իսկ Աւայիանին հայ-դաշնակներն են սպանել, որովհետև ստորհարածան մաուզելով է սպանւած :

Աւայիանու հակայ գիակի համար հաջիւ կարելի եղաւ մի հայի արհեստաստում 20-25 տարի առաջ լինւած մի անտօր մեծուիթեամբ դազաղ գտնել և գիակը փոխադրել Վրաստան : Լօյսաձէի և Աւայիանու գիակներին փոխադրութեան և թաղման, ինչպէս նաև Լօյսաձէի կառապանի և իր մէկ ձիւ վէրքերը բուժելու և վնասուած կառքի նորոգութեան բոլոր ծախքերը՝ ընդամէնը 8,122ր. 33 կոպ. կառավարութիւնը բոնի գանձեց Գանձակի Հայերից :

ԲենՕ

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ո Յ Ե Ո Ւ Ր Զ

Անցեալ դեկտեմբերի տաղանային յետոյ, երբ անգլիական ոսկին արնթաց բարձրացաւ 1110 դրուչի, ծանր մտահոգութեան մատնելով Թիւրքիոյ վարիչները, ահաւասիկ երկրորդ և շատ աւելի վրդովիչ կացութիւն մը,— Քէմալայետութիւնը չի կրնար վճարել իր արտաքին պարտքերը: Մանաւանդ այն, որ կը կոչուի Հանրային Պարտք՝ 1875էն ի վեր:

Այս կացութիւնը դադանիք մը չէր արդէն: Բայց լուրը պատահարաւ մէջտեղ ելաւ փետրուարի սկիզբը, երբ Լոնտոնի Թերթերը գրեցին թէ Թիւրքիա պայմանաժամ պիտի խնդրէ օտար պահանջատէրերէն: Թիւրք Թերթերը փորձեցին հերքել այս ծանրակշիռ տեղեկութիւնը: Սակայն, լրատուները պնդեցին, և փետրուար 6ին արդէն Թրքական Թուղթերը ծանր անկում կը կրէին Փարիզի սակարանին մէջ: Այնուհետև, Թիւրք մամուլը յուշիկ-յուշիկ խոստովանեցաւ իրականութիւնը:

Լուրը ոչ միայն ճիշտ էր, այլ և ճշմարտութեան մէկ մասը միայն կը յայտնէր:

Արդարև, զէմալական իշխանութիւնը գիշերը ցերեկին խառնած, ճար կը փնտռէր Թրքական դրամը նոր աղէտէ մը փրկելու համար: Նոյնիսկ սեղանի վրայ դրած էր նոր փոխառութեան մը խնդիրը, և խալապեան դրամատուն մը առտուն կանոնա օգնութեան կը փութար, մէկ միլիոն ստերլին տրամադրելով մէկ տարւան համար (7½ տոկոսով), և մինչև հինգ միլիոնի բարձրացնելու յոժարութեամբ: Խորհրդային իշխանութիւնն ալ, միշտ հաւատարիմ ուղեկից և գինակից, 1,600,000 տուր կը յանձնէր, իբրև փոխարժէք մէկ տարւան մէջ գնելիք պարտաճնուր:

Ամէրը չլրացած, արդէն պարզեցան տաղանային բոլոր ծախքերը:

Թիւրքիա, հազիւ փրկած իր ոսկին, կը ստիպուի անգլիական ոսկի գնել անցեալ յունւարին, օսմանեան Հանրային Պարտքի 1930 մայիս 31ի կտրոնները վճարելու համար: Բայց անմիջապէս կը հաշտէ որ, եթէ այդպէս շարունակէ, ոչ միայն դրամը պիտի ցնցուի, այլ և երկիրը շարաշար պիտի տուժէ տնտեսապէս: Մանաւանդ որ, այս տարի վճարելի մասնավճարը 1929ի դրամական աւելի է: (Անցեալ տարի կը հաշտէր 1,400,000 ստերլին):

Օտար բաժնետէրերը անշուշտ հաճութեամբ չլիցցին այս լուրերը: Եթէ հեռագրէր թէ Պոլսոյ ջրիտ-տունաները ջարդուած են, թերևս այնքան իրար շանցանէին, որքան եղան «ժողովորդիմոջ» լուրին առթիւ: Եւ ինչո՞ւ գարմանալ, իբր գլխենք, որ նոյն դասակարգէն մարդիկ, դարձեալ առնչութեամբ վէճի մը առթիւ, մարտանաւ դրկել և Միտիլին գրաւել աւելի 900ական թւականներուն, մինչ Ստունուը կը ջարդէր:

և հանգուցեալ ընկերվարական երեսփոխան Սանպա կը հարցնէր, անգոր վրդովումով.

— Et l'Arménie ? (Իսկ Հայաստանը...):

Այս անգամ ալ, հեռագրական փոխասացութիւնէ մը յետոյ, Հանրային Պարտքի վարչութիւնը անմիջապէս պատուիրակներ ճամբայ հաննց դէպի Թիւրքիա, տեղին վրա բանակցելու համար: Թիւրք մամուլը այլ և մէջտեղ դրած է բոլոր խաղաթուղթերը և կը փորձէ համոզել թէ՛ օտար բաժնետէրերուն շահն իսկ կը պահանջէ, որ հաւանին «մորաթորիմոջին»: Ի՞նչ պիտի շահիք եթէ Թիւրքիան տնտեսապէս կործանի, — կրեսն Թիւրք հրապարակագիրները: Մինչդեռ եթէ համբերէք և օղնէք մեր դրամին բարձրացման և մեր կացութեան բարւոքման, դուք այլ կը շահիք, մենք ալ: Ամենէն բարեացակամ հաւաստիքին հետ, թաքուն սպառնալիքն ալ պակաս չէ: Պոլսոյ «Փոլիթիքա» (Թիւրքերէն) Թերթը դիտել կուտայ.

— «Ազգային դրամին անկումը արգիլել» վեր է աւելն բանէ: Եթէ այս տեսակ վտանգ մը հաւանակամ ըլլայ, անկասկած պիտի յետաձգեմ մեր պարտքերուն մէկ մասին վճարումը: Ասիկա թէ իրաւումք մըն է և թէ պարտականութիւն մը: Բայց եթէ ասիկա չընենք, բաժնետէրերը ապագային պիտի չկրնան ո՞րևէ բան առնել: Տարին 15-20 միլիոն սոյնի վճարել, այն ալ օտար դրամի վերածելով, կը կոտրէ մեր դրամին արժէքը: Եթէ դրամատէրերը հաշուով և տրամաբանութեամբ շարժին, նորէն իրենք շահաւոր պիտի ըլլան: Սպառնալիքով, հրատարակութեամբ, աղմուկով կարելի է քայքայել այսպիսի գործ մը: Որովհետև, Թիւրքիոյ համար ինչիրէ՛ր աճին բանէ առաջ, ազգային դրամի պահպանման և հետևաբար երկրին գոյութեան հարցն է:

Տագնապին ծանրութիւնը հաստատելու համար, կը բաւէ յիշել որ, փետրուար 20ին, գործավարներու խորհուրդը արտակարգ ժողով մը գումարեց և տասը ժամ անընդհատ խորհրդակցեցաւ: Այս տաղանային ծագումէն ի վեր, գիշերը ցերեկին խառնած են ինկուրիի վարիչները, և իբրև դրաման, նախ պատմական միջոցներ կը ձեւակերպէին: Այսպէս, որոշուած է երեք ամիսէն հինգ տարի բանտարկութեան դատապարտել այն միջնորդները, որոնք օտար դրամի շարաշահութեամբ կը զբաղին: Մինչև հարիւր հազար ոսկի սուգանքի պիտի դատապարտուին նաև այն դրամատունները, որոնք նոյն յանցանքին մէջ կը բռնին: Ի հարկին պիտի փակուին այդպիսի դրամատունները: Այս օրինադիքը Ազգ. Մեծ Ժողովին առջև պաշտպանած ատեն, վարչապետ Ըն-մէթ փաշա բացորոշապէս յայտարարեց, որ եթէ հարկ ըլլայ նոյնութեամբ դործադրել Հանրային Պարտքի

Համաձայնութեան պայմանները, պիտի վտանգէր Լեւորին ապագան:

Բայց, ի՞նչ հիմնական միջոցներ կը խորհին, այդ ապագան փրկելու համար: Տուրքերու տեսակ չէ մնացած արդէն: Պաշտօնական, գլխաւոր տուրքերու քանակը տասնէն աւելի է: Եւ այդ ծանրութեան տակ ոչ միայն մեծ քաղաքներու վաճառականը կը բած է, այլ և Անատոլիի գիւղացին: Չեն կրնար, նաև, նոր թրք-թաղում տպել: Այդպիսի փորձ մը դէպի կործանում պիտի տանէր Լեւորին: Առ այժմ դիմած են Օսմ. Դրամատան, զոր՝ չէլի կողմէն քանի մը տարի առաջ, և միւս կողմէն կը խորհին դրամատուն մը բանալ, ոչ միայն ազդային տնտեսութեան և ճարտարագործութեան: Ինչ որ կը նշանակէ ահլը լայն բանիլ օտար դրամագլուխ տոջէ: Եւ խոստովարար սպայախիլ օտար մենաշնորհներու աջակցութեան: Իտալական փոխտուրքիւնը՝ յատկապէս մըն է, տակաւին: Արդէն բանակցութեան մէջ են անգլիական խմբակի մը հետ, Պորտի անտոնները վարձու տալու համար: Բայց աւելի ուշադրաւ է իտալական աջակցութիւնը: Թիւրքերը ներքին գործերու նախկին նախարարն է, որ կը գրէ Փարիզի թիւրք ընդդէմագիր օրկանին մէջ.

— «Համաձայն մեր ստալզ տեղեկութեանց, Բեւալական կառավարութեան իմտացողը 50 միլիոն ոսկի բաց ունի: Այս բայց գոցելու համար կարելի չէ նոր տուրքեր դնել ժողովուրդին վրա, և պետական մեծաշնորհի բոլոր մեծարկները չեն կրնար բաւել պետքերուն: Հարկ էր աւելն գտնիլ եւ մը գտնիլ այս կորստաբեր կցարքեան: Յրամայնէ փոխ առնել՝ անկարելի էր, քանի որ այնքան չկամութիւն ցոյց տուի վճարելու համար հին պահանջները երկրի մը, որ Թիւրքիոյ արտաքին պարսէրու 84% ին տեղն է. նայպետ՝ կարելի չէր ստանալ Անգլիայէն, որ արդէն 10% կը պահանջէ: Կար միայն մէկ յոյս — դիմել Իտալիոյ բարեխառութեան, մնանաւոր որ երկու վարչաձևերուն միմեութիւնն ալ ակնբեր է: Դիւրացնելու համար Փոքր Ասիոյ խաղաղ թափանցման դիւանագիտական աշխատանք (որ ներքաղծում է 1928 ի իտալեթիւրքի համաձայնութեան անդիմի հատուծներով), պէտք է որ Իտալիան սիրալիք ըլլայ Թիւրքիոյ հետ: Եւ սեա հետազոյրները կը ծանուցանեն թէ Պամէա Քամէրչիալէ Իթալիան 1 միլիոն տարիլիմի կանխավճար մը բրած է»: (Մ. Ալի, La République Enehaïne, 22 փետր. 1930):

Արդ, ի՞նչ բանի պիտի ծառայէ իտալական մէկ միլիոն ստերլինը: Նոյնիսկ հինգը:

Եթէ իտալացիները ամբողջութեամբ տրամադրեն այս վերջին գումարը, 50 միլիոն թիւրքական ոսկի, պարզապէս ելմտացոյցին այս տարւան բացը գոցած պիտի ըլլան, յառաջիկայ ելմտացոյցին մէջ աւելի խոշոր բաց մը ձգելու համար, տոկոսով մէկտեղ: (Լուրի մը համաձայն, իտալական դրամատունը, իբրև երաշխաւորութիւն, մէկ ստերլինի փոխարէն պիտի ստանայ տարւ թրքական ոսկի, որուն վրա պիտի վայելէ տարեկան 5% գեղջ մը...):

Ըստէ՞ք փաշա կը խորհի 15 միլիոն ոսկի արձանագրել նոր ելմտացոյցին մէջ, ազդային տնտեսութեան և ճարտարագործութեան զարգացման համար:

Վկայութեան կանչեք, նորէն, Թիւրքը Թիւրքին

դէմ: Այս անգամ ոչ թէ 150 ի ցանկէն, այլ թունդ թէմալական շքախումբէ մը:

Նճմէտտին Սաարը, խմբագրապետ «Աղշամ» և երեսփոխան Սըվապի, որ լայնօրէն ծանօթ է երկրին տնտեսական պայմաններուն, կողքայ փետր. 11 ի խմբագրականով.

— «Թիւրքիոյ բնակչութեան թիւն է 13% միլիոն: Վերջին մարդահամարին համաձայն, այս թիւին ինը միլիոնէն աւելին, այսինքն 70%ը հոգաբար է: Արհեստարարներու և բանուրներու թիւը, Անտոլի մէկ «գասապա»ի բնակչութենէն աւելի է: 1928ին, մեր արտաձումներու գումարն էր 173 միլիոն ոսկի: Ասոր 10-15% ը միայն նարտարագործական արտադրութիւն է. մնացածը հոգաբարծական բերք է: Մեր երկիրը երբէք նարտարարեստի երկիր մը չէ. և տակաւին երկար տարիներ ալ չպիտի ըլլայ: Հարտարարեստի կեդրոն քաղաքները պէտք է առնալն կէս միլիոն բնակիչ ունենան: Մեր երկրին մէջ, Պոլսէն գաւտ այդպիսի քաղաքներ չկան:

«Մեր երկրագործութեան վիճակը շատ նախնական և ցաւալի է: Թիւրքիոյ տարածութիւնն է 762,000 քառ. փուլմետր: Այս տարածութեան 25,000ը միայն կը ցանկ: Երազայի մէջ չկայ այսքան քիչ ցանած երկիր: Ասոր պատճառն է նախ մեր բնակչութեան նւազութիւնը և յետոյ հոգաբարծութեան նախնական վիճակը: Թիւրքիոյ մէջ կայ 1.750,000 հոգաբարծ ընտանիք: Ցանած հողին հետ քաղաքատեղով, իւրաքանչիւր ընտանիքի երեք արտադրող հող կ'իյնայ: Հոգաբարծական մեքենաներու թիւն է 15,711: Ուրեմն, հարիւր տաս հողագործ ընտանիքին հազու մէկ մեքենայ կ'իյնայ: Բուն մեքենաները մէկդի դնելով, հոգաբարծական գործիներու թիւն է 1,431,000: Ընդհանուր առումով երկրագործական գործիչ ըստ առարկաներէն իւրաքանչիւր ընտանիքի մէկ կ'ստ անդէմ չ'իյնայ»:

Ի՞նչ է, իրականին մէջ, բուն տագնապին աղբիւրը, — Թիւրքերու Հանրային Պարտքը:

Տարիներու զեղծողները, մտխոմները, անհաշիւ փոխառութիւններն ու պատերազմները Օսմ. կայսրութեանը վերածեր էին զարհուրելի սնանկութեան մը: Այն աստիճան որ, 1875 ին, պարտքին տոկոսները և յարակից ծախքերը կանչեցին սովորական Հասոյթներուն երէք չորրորդը: Հարկ եղաւ ընդհատել վճարումները, և Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ, պայմանագիր մը կնքել օսմանեան փոխառութեանց տէրերուն հետ: Այս համաձայնութիւնը Հաստատուեալ 1881 ղեկու: 20 ի կայսերական հրովարտակով: Նոր պայմանագրին համաձայն, օսմանեան արտաքին փոխառութեանց դրամադուրը կը վերածէր իրենց շրջաբերութեան միջին սակին, 10% աւելցնելով անվճար տոկոսներուն համար: Այս առթիւ կը Հաստատուէր «Օսմանեան Հանրային Պարտքի Վարչութիւնը» և պետութիւնը «բացարձակ և անդառնալի» կերպով, մինչև պարտքերուն ամբողջական վճարումը, անոր կը յանձնէր շարք մը Հասոյթներ: — ծխախոտի, աղի, մաքսատան, ձուկի, գրոշմաթուղթի ևն. տուրքեր:

Այնուհետև արդէ պարտքեր ալ կնքեցան ու թէն

Թիւրքիոյ վարկը վերահաստատուեցաւ մինչև մէկ տարեկան, բայց երկիրը մնաց տնտեսապէս զերի: 1914-ին, օսմանեան արտաքին պարտքին դումարը կը հասնէր 160 միլիոն թրքական ոսկի (3¼ միլիոն Փր.): Պատերազմէն յետոյ, զեղչելով Թիւրքիայէն անջատուած երկիրներու բաժինը, Թիւրքիոյ տարեկան պարտքը կրլլար վեց ու կէս միլիոն թրք. ոսկեղրամ կամ 65 միլիոն Փրանք թղթադրամ: (Յիշեցէք որ պետութեան կրճատողոյցը 200-220 միլիոն ոսկի է):

Երկար և տածանելի բանակցութիւններէ յետոյ, 1928 յունիս 13ին համաձայութիւն մը գոյացաւ Փարիզի մէջ, թրքական ղեկավարին՝ Տիթի պէյի և օտար պահանջատէրներուն միջև: Կնքուած պայմանագրին համաձայն, Թիւրքիան 1918-1926 պիտի վճարէր տարե-

կան 2 միլիոն ոսկի (օսկեղրամ), 1926-1942 տարեկան՝ 2,380,000 ոսկի, 1942-1947 տարեկան՝ 2,700,000 ոսկի, 1947-1952 տարեկան՝ 3,180,000, իսկ 1952էն յետոյ՝ տարեկան 3,400,000 ոսկի: Իրրէ երաշխաւորութիւն, ուղղակի Օսմ. Դրամատունը պիտի յանձնուին մաքսատան խառն հասոյթները, մօտ ± 380,000 ոսկի (օսկեղրամ), օտար դրամի վերածելով: Բացարձակ պարտքներու մէջ, Լիթ թրքական դրամը ինչոյս — ինչպէս ներկայիս — կարելի է ատժամապէս դադարեցնել օտար դրամի գնումը, բայց նորէն Օսմ. Դրամատան յանձնել երաշխաւորութեանց հասոյթները; տեղական դրամով: Այս վերջին գործողութիւնը նոյնքան ծանր է Թիւրքիոյ համար:

« Հ Ա Մ Ա Տ Ա Ր Ա Շ » Ը Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ո Ւ Մ

Մանազխտական է բացատրութիւնը — «Համատարած»: Մնած՝ հաւաքական տնտեսութեան կարգախօսէն և անմիջապէս գոյականի վերածուած, — «Երեւան գաւառի համատարած կոլեկտիւացումը»: «Համատարածը Լենինականում»: «Կեցցե՛հ համատարածի նաճումները»: (կոորդային Հայաստան):

Հլու հնազանդ՝ Մոսկուայէն արձակուած և թութակար թարգմանած ռուբրոյներուն, նոյնիսկ երկու քալլ ալ յառաջ նետուելով, Երևանը իր խորիւր սայլը կապած է Երկրի ճարտարարեստացման և հողագործութեան համայնացման հսկայ շարժանիւրի: Արդէն զարհուրելի ազմուկ մը բռնած է հրապարակը, շնորհից նշանխօսքերով, և լեռնակուտակ թւանշաններով, որոնք իրենց «Նէքլամ»ին ճիշտ հակառակը կապացուցանեն:

Հետևիք իրենց խօսքին ու գործին, սկելով մեծադճորդ նախատեսակներէն: Տօները, ստէն տեղ ալ արբուած են միևնոյն կաղապարին վրա, բայց յոտկապէս ուշադրութիւն կը դրանէ մեր դժբախտ հայրենիքին մէջ, իրրէ կենդանի շարժանկար յիզափոխական մտքի համատարած թլառութեան:

1930 փետրուար 10.— Մեծ տօն Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ:

«Երևանի կրկէսը երրեք էջը տեսել այս տեսակ հասարակութիւն: Կոլեկտիւացած գաւառն էր հաւաքուել ախտեղ, բնաւորական ջուկանների ներկայացուցիչների հետ միասին: Կոլեկտիւացման (համայնացում) մարտիկներն եկել էին հաշիւ տալու իրենց յաղթանակները, և նաճումների մասին և ղեկավար շարքից նոր հրահանգներ ստանալու յետագայ մարտերի և գրոհների համարը: («Ս. Հ.» 12 փետր.):

Եւ, ողջոյն: Առաջինը՝ Անդրկովկասի Երկրային

Կոմիտէի քարտուզար, պարզ հայերէնով՝ Կովկասի նոր փոխաբքայ Կրինիցիի կողմէ: Ի հարկէ, շերմ ողջոյն՝ «կոլտոգային շարժման առաջնոր ջուկանին, Երևանի գաւառի կոլտոգիներին»: (Կոլտոգ — հաւաքական տնտեսութիւն. կոլտոգիկ՝ հաւաքական տնտեսութեան անդամներ):

Այդ օրը կը բացէր Երևանի գաւառի կոլտոգիներու անդրանիկ համալումարը, և առաջին խօսքը, յանուն Լենինի, արտասանեց ծանօթ սարկաւազը, և Հայաստանի խորհրդային առաջին կառավարութեան տիտը հերոսը, Ս. Կասեան: «Ընկեր Լենինն ասում էր որ...» — «Մենք էլ կազմակերպեցինք խորհրդային տնտեսութիւններ (սպլոտո) և սկսեցինք զարկ տալ արտադրական միջոցների, արակտորների և գիւղատնտեսական այլ մեքենաների արտադրութեանը, որով ստեղծեցինք այն խարխիւր որ հնարաւորութիւն ստեղծեց գիւղի կրկետիւացման հողը շարժմանը»:

Երեկ Ս. Կասեան «Պորհրդային Հայաստան» չի կարգար, այլապէս պիտի գրուշանար յաղթան համարձակ յայտարարութիւններէ: Ի՞նչպէս կըցեր են զգարկ տայ» գիւղատնտեսական մեքենաներու արտադրութեան և մանաւանդ «խարխիւ» ստեղծել, երբ Երևանի պաշտօնաթերթը ինք, ռուսամասիրութեան մը կարգին, կը շարէ հետեւել խեղճուկակ թւանշանները, այն պէշտ լաւատես հաշիւներով:

«1927-28 և 1928-29 թւերին Պորհրդային Հայաստան ներմուծած գիւղատնտեսական գլխաւոր մեքենաների պատկերը հետեւան է — գուրան»՝ 1850 և 3500 հատ, նրակտոր (մեքենաշարժ) 15 և 25 հատ, փոցի»՝ 132 և 900. շարքացան՝ 165 և 476, քամհար մեքենայ՝ 300 և 650, գորի մեքենայ՝ 70 և 140: Ընդամէնը 27-28 թւին ներմուծուած է 40,000 բուրլու, իսկ

28 - 29 թւին՝ 828,000 բուբու գիւղատնտեսական մեքենայ: («Ն. Հ.» 5 յունւար):

Բայց չարունակինք: Իր հոկտոբրական թափին մէջ, սարկաւազն ալ կունենայ յիշխոյթական պոռթկումները:

— Մենք ոչնչացնում ենք գիւղում մեր դասակարգային թշնամուն. հեռացնում ենք կուլակներին համատարած կոյեղիտիվացման շրջաններից: Շատերը ցաւում են, տեսնելով իրանց թափած արցունքները: Այդ ընկերները թող յիշեն Մարտի յօստերը, թէ մարդկութիւնը երբեք այնքան գոհեր չի տւել, ինչքան գոհեր է խլել կապիտալիզմը գիւղում: Եթէ կապիտալիզմը միխոնների աչքերից այցուճեմ է խլել գիւղում, թող այժմ էլ մի քանի տասնեակ կուլակների արցունքը քափի: դրանց չպիտի խղճաւք:»

Լսենք, նաև, երիտասարդ Ա. Խանջեանը, աւելի վառվռուն և շատախօս.

— Մենք վերջնական յարգանակը չենք կարող տանել, եթէ չվերջանենք այն անդունդը, որ դարեր շարունակ գոյութիւն է ունեցել քաղաքի և գիւղի միջև, եթէ գիւղում չաջնացւեն կապիտալիզմի բոլոր արմատները: Համատարած կուլիտիվացումը՝ դա նշանակում է վնասական շրջադարձ մեր գիւղական ողջ ֆաբրիկանութեան մէջ. դա նշանակում է մեր ամենաոյսերիւմ թշնամու՝ կուլակ դասակարգի վերացումը գիւղում: Մենք խնդիր ենք դնում համատարած կուլիտիվացման շրջաններում կուլակութիւնը վերացնել իրբն ող դասակարգ: Կուլակը խորհրդային իշխանութեան, բանուր դասակարգի, սոցիալիզմի ոյսերիւմ թշնամին է: Ահա սոցիալիզմի յարթական ճանապարհին կանգնած այդ վերջին պատնէշն է, որ ոչնչանում է այսօր հէնց իրենց, գիւղացիների շեշտակի հարածներիով: Երևանի գաւառը իրաւամբ կարող է համարուել և՛ Հայաստանի կոլտոշինարարութեան հիմնական ամրագրը:

Արդար ըլլալու համար, չնչոնք որ երկու ճառասուններն ալ չեն ծածկեր իրենց մտահոգութիւնը՝ վաղւան համար: Հաւաքական տնտեսութեան հիմքերը դրած են. բայց, անոնք որ կը կարծեն թէ ամէն ինչ կգած վերջնացած է, շարունակ կը սխալին: «Եթէ կոլտոշինների թէկուզ ամենափոքր մասը կանգնի այդ տեսակետի վրա, դա մեզ նորանոր վտանգների առաջ կը դնի: Համատարած կոլիտիվացումը միայն այն ժամանակ նշանակութիւն կունենայ, երբ իր հետ կը բերի դիւղացիութեան արգելումը, ցանքերը ընդարձակումը, բերքի բարձրացումը, անասունների թւի աճումը, առատ գիւղատնտեսական մթերքներ: Առանց այդ վճռական բեկումն (?), համատարածը դատարկ հնչիւնի կը վերածուի»: (Ա. Խանջեան):

Բայց, ի՞նչպէս կ'ընթանայ «համատարած»ը:

Նոյն ժողովին մէջ, Աշտարակի շրջանի կոլտոշինի Նաւասարդեանը կը յայտնէ թէ իրենց շրջանի հաւաքական տնտեսութեան վերածում է հարիւրին 94 համատարածութեան. 5050 տնտեսութիւններ լուծւած են հաւաքական տնտեսութեան մէջ: Սեփականագրված են 108 կուլակներու (ուճեւոր գիւղացի) տնտեսութիւններ, որոնցմէ խլւած գորքերու արժէքը կը հասնի մէկ ու կէս միլիոնի: Գարձեալ, 44 կուլակային տնտեսութիւններ արտաքուստ են շրջանէն:

Ղուրտուղուլիի շրջանի համայնացած է հարիւրին 98: Կոտայքի ներկայացուցիչը յայտնած է թէ իրենք կը ձգտին ամբողջ շրջանը մէկ հաւաքական տնտեսութեան վերածել: Ղամարուի ներկայացուցիչը աւետած է թէ 130 կուլակներ վտարւած են շրջանէն:

Սկզբնական հաշիւներով (9 յունւար), կը նախատեսէր, դարնանացանի ընթացքին, հաւաքական տնտեսութեան ենթակից Ներանի գաւառի ամբողջ տնտեսութիւններու (52,200) 59.4%ը, իսկ դաւառին է շրջանները, Ղուրտուղուլի, Վաղարշապատ, Հրազդան և Ղամարու 90%ով: Յետոյ, Աշտարակ և Մեղրին՝ 50%, Վեդին՝ 40%, Կոտայքը՝ 30%, Գարալազէպը՝ 20%, Թալինը՝ 10%:

Ինչպէս կերևի, կոլտոշինները աւելի եռանդուն գտնւած են, քան ծրարողները: Բայց, գուրտները տաք են տակաւին, և հարկ է սպասել մինչև ապրիլ, վերջնական գաղափար կազմելու համար այս նոր գործին իրական արդիւնքին վրա:

* * *

Ընդհանրեց այստեղ, երևան հանելու համար ուրիշ պատկեր մը, որ կընայ մեզ լուսարանել նաև գաղթ օրերու մասին:

Այս աւետարար լուրերն հրատարակող թերթին յաջորդ համարին մէջ, (վեհտուար 13), կը կարգանք Հայաստանի կառավարութեան գեկուցումը՝ ճարտարարչետեսցման Յրդ փոխտուութեան պարտաթուղթերու դետեղման, սուրբերու դանձման և ինայողութեան գործի մասին:

Անփառունակ ձախողանք՝ ամբողջ ճակատին վրա: Ամփոփենք գեկուցումը, որ շատ աւելի պերճախօս է.—

Յրդ փոխտարութեան պարտաթուղթերուն սպառումը գիւղացիներուն մէջ՝ եղած է շատ տկար, և կը կարգէ հաստատուած սակին 56%ը միայն (Երևանի գաւառին մէջ՝ 44%):

Գիւղաբնիկ հաւաքումը եղած է բուսարար, իսկ անհատական հարկի արդիւնքը՝ թոյլ:

Ձրային տուրքի հաւաքման ընթացքը, մինչև 1930 յունւար 1, եղած է բոլորովին թոյլ (71%), առանձնապէս Լենինականի մէջ (39.9%):

Ինքնակարգման աշխատանքները եղած են շատ թոյլ: Նախատեսուած 650.000 բուբուի ձեւակերպւած է 181.698 բուբուի և դանձած է ընդամենը 27.590 բուբու: Այս դումարներու մատակարարութեան վրա բոլորովին պակաս են անհրաժեշտ հակողութիւնն ու հաշտումը:

Նոյն թուութիւնը՝ ինայողական անտուկներու կազմակերպութեան մէջ:

* * *

«Ժողովուրդ»ը այս բոլորը մատնանշել յետոյ, յանձնարարած է դաւառ. դրոճապի կոմիտէներու նախադաննուս, որ իրենց անձնական պատասխանատուութեամբ ամէն միջոց ձեռք առնեն, փոխադրութիւնը 100% իրականացնելու համար: Եւ դեռ շարք մը հրահանգներ, թէ ուրիշ հաստատութեանց և թէ մամուլին, որպէսզի ստուգեն, հետապնդեն, ոյժ տան:

Նոյն ուղղութեամբ դիտողութիւնները կգած են սուրբերու և ինայողութեան ձախատներու թուութեան մասին:

Մատնանշած է, նաև, որ գիւղական սպառողական գործակալականներու (կոոպերատիվ) բաժնեվճարներու պայթարը չէ տուած դոնացուցիչ արդիւնք (հազիւ 63%) : Այստեղ ալ՝ ոտարիական հրահանգներ, նոյնիսկ դան-ցառուներուն ապրանքը կրճատելու իրաւունքով :

Քանի մը օր յետոյ (18 փետր) «Քնորհրդային Հա-յաստան»ը կը պարզէ այլապէս ուշադրաւ սնանկութիւն մը — գարնանացանի սերմնցուցի հաւաքման (սերմֆոնը) պայթարին ձախողումը :

Մինչև փետր. 15, հետեւեալ պատկերը կը ներկայա-ցնէին կարգ մը շրջաններ. (կարելի է այս ցուցակին վրա մօտաւորապէս հաշուել նաև միւս շրջանները. մա-նանաւոր թր թերթը կը գուժէ. «ցանքը զեռ ապահոված չէ») —

Պատիրած է հաւաքել շաւախած է

1) ՍՅՑՖԱՆԱՎԱՆ

Հացահատիկ՝ 55.245փ.	Հացահատիկ՝ 15.000փ.
Կարտոֆիլ՝ 414.450փ.	Կարտոֆիլ՝ 140.000փ.
Ընդամէնը՝ 469.695փ.	Ընդամէնը՝ 155.000փ.

2) ԱԼԼԱՎՆԻՐԴԻ—

Հացահատիկ՝ 26.750փ.	Հացահատիկ՝ 30.285փ.
Կարտոֆիլ՝ 97.650փ.	Կարտոֆիլ՝ 3.675փ.
Ընդամէնը՝ 124.400	Ընդամէնը՝ 33.950փ.

3) ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ.—

Հացահատիկ՝ 31.500	Հացահատիկ՝ 7.273փ.
Կարտոֆիլ՝ 108.000փ.	Կարտոֆիլ՝ 12.338փ.
Ընդամէնը՝ 139.500փ.	Ընդամէնը՝ 19.611փ.

4) ՇԱՄՇԱԿԻՆԻ ՇՐՋԱՆ.—

(Առ 12 փետրուար)

Հացահատիկ՝ 50.600փ.	Հացահատիկ՝ 24.280փ.
Կարտոֆիլ՝ 46.250 »	Կարտոֆիլ՝ 58.387 »
Ընդամէնը՝ 96.850 »	Ընդամէնը՝ 82.673 »

5) ԻՋԵԻՆԻ ՇՐՋԱՆ.—

(18 գիւղի մէջ)

Հացահատիկ՝ 27.110 »	Հացահատիկ՝ 17.532 »
Կարտոֆիլ՝ 130.350 »	Կարտոֆիլ՝ 17.320 »
Ընդամէնը՝ 157.460 »	Ընդամէնը՝ 34.853 »

6) ԴԻԼԻՋԱՆ

Ջարանիստ կը մտնէ իջևանի շրջ. մէջ.—

Հացահատիկ՝ 1.728 »
Կարտոֆիլ՝ 6.088 »
Ընդամէնը՝ 7.816 »

Վերջին պահուն ճարած այս Թաննանները զեռ ամբողջովին չեն պարզի ձախողանքին ծանրութիւնը : Մարտիսը պէտք է լրացած ըլլար փետր. 20ին, այնինչ տակաւին փետր. 16ին, «Քնորհրդային Հայաստան» վեց սիւնակ լայնութեամբ խորագիրներ շարելով, կը պա-հանջէր զամենախիստ պատասխանատուութեան կանչելը՝ բոլոր դանցատուները : Եւ մէկ տեսակ չեն գանցատու-

թիւնները : Ամփոփենք Երևանի պաշտօնաթերթին նոյն համարէն.—

1. Գարնանացանի կիրառման յաջողութիւնը սեր-տորէն կապուած է կոխողներու արտադրական ծրագիր-նի կազմելու աշխատանքներուն հետ : Այդ աշխատան-քը փաստորէն սկսած է յունուարի վերջերը և մինչև այսօր աւարտած է միայն բամպակագործական շրբ-ջաններու մէջ : Կան շրջաններ ուր մինչև իսկ չեն ձեռ-նարկած այդ նրատու պշխատանքներու կարգաւոր-մանը, մինչդեռ ժամանակը չափազանց կարն է : (Բարբ ստորագծումները բնագրէն են) :

2. Հակառակ բարձրագոյն օրկաններու կողմէ ուղ-ղած բազմաթիւ հրահանգներուն, մինչև այսօր չէ կազմակերպուած հաշտուող գեղուցումներու կանոնաւոր առաւումը : Շատ վայրերէ տակաւին չեն ստացած ստալգ և լրի տեղեկութիւններ՝ կատարած աշխա-տանքներու մասին :

3. Մինչև այժմ, սերմերի հաշտուման և հաւաքման աշխատանքներու արդիւնքները աննշան են : Անբաժնու միջոցները ձեռք չեն առնուած գարնանացանը սերմն-ցուով ապահովելու համար, և այդ գործը վտանգի տակ է :

4. Նոյնքան անբարարք է սերմագտման աշխա-տանքները ղեկարգել : Բացի Լենինականէն, միւս բո-լոր գաւառները զեռ նոր են ձեռնարկած սերմագտման աշխատանքներուն : Համաձայն նախնական տեսչե-րու, գարնանացանի համար պէտք է գուրի ընդամէնը 300.790 կենդիւնար հացահատիկ : Երևանի գաւառին մէջ մինչև փետր. 1 պէտք է գուրէր 28.858 կենդիւնար, մինչդեռ գուրած է միայն 508կ. (6-7%) : Լոռիի գա-ւառին մէջ 33,350 կենդիւնարի դիմաց գուրած է 2.250կ. (5 փետր.), ինչ որ կը նշանակէ դարձաւ 6-7% :

Եւ այս բոլորին վրա, իբրև աղ ու պղպեղ, «Քնոր-հրդային Հայաստան»ի աշխատակիցը կազդարարէ մոռացութեան ջուղ ուղիչ «հարւածային» (ստիպողա-կան, հրատապ) խնդիր մը.— պայմանաժաման անցած գումարներու գանձումը : Յունար ամսուան ընթացքին գանձուած է միայն այս գումարի 7.2%ը : «Ամենակարն ժամանակամիջոցում հարկաւար է գանձել գիւղացիու-թեան մօտ գտնուած կէս միլիոնից աւելի ժամկետանց գումարները, գարնանացանի ֆինանսաւորման ծրագիրն ապահովելու համար» :

Ուրեմն, գիւղացին պիտի ճարէ թէ սերմնցուն, թէ հին ու նոր տուրքեր, և թէ աշխատանք : Եւ տակաւին պնդողներ կան թէ ճորտութիւն չէ այս, այլ «սոցիալ-լիզմի կառուցում» :

Գրքերնք տարբեր շարք մը՝ թերացումներու, դան-ցատութեանց և դասալքութեանց : Մէկ բառով՝ ձա-խողման :

— «Մարտունու շրջանի Աղամիսան գիւղում կոլ-տնտեսութիւն կազմակերպելու ժամանակ, կոմբիլիտ անդամներէց մի քանիսը ղէմ գուրս կեան կոմբիլիտ որոշմանը և կտրուկ կերպով հրատարակեցին կոլտնտե-սութեան մէջ մտնելուցը : (Ո՞. Հ.՞ 19 փետր.) : Մասնակի պարագայ մըն է այս : Ընդհակառակն : Բազմաթիւ փաստեր կապացուցանեն որ ճառանձին կոմբիլիտներ, փոխանակ համատարածէն յետոյ անմիջ-

րէն ապակուլակացման դիմելու, դանդաղում են, ձրզ-
 ձգում են» (18 փետ.) : Դարալագեազի Հասանքեանդ լե-
 նինեան ամբողջ բլէնը, բացի քարտուղարէն, բացար-
 ձակապէս մերժած է մտնել հաւաքական տնտեսութեան
 մէջ, դրկելով հետեւեալ վերջնագիրը .

— «Եթէ խօսք կուտաք մեր գիւղէն ոչ մէկ կուլակ
 ապակուլակացման չենթարկել (սեփականագրիկն և
 քէլ), բոլորս հուռա գոռալով կուգանք կը մտնենք
 կոլխօղի շարքերը» :

Այս նոյն հոգեբանութիւնը կը մատնէ նաև հետե-
 եալ պարագան .

— «Յաճախ ալ առանձին կոմունիստներ արտա-
 յայտելով քրիստոնէական — մարդասիրական տրամա-
 դրութիւններ, կը դտնեն որ «կուլակները մեղք են»,
 «նրանք ի՛նչով են մեղաւոր որ կուլակ են», «նրանց էլ
 ընդունենք կոլխօղ, վերջնաւ գնա» :

Այս երևոյթները կը մատնանշին, կը ձաղկէին
 իբրև «աջ. թեքում», աջակողմեան պատեհապաշտու-
 թիւն :

Կան նաև «ձախակողմեան պատեհապաշտութեան»
 ձգտումներ : Գիւղէ գիւղ և տունէ տուն արշաւելու
 արտօթար արշաւն է զարգացել որ, շատ մը գիւղա-
 կան բլէիներ կը փորձեն կուլակներու դէմ ծրագրած
 միջոցները գործադրել նաև միջակ տնտեսութիւններու
 դէմ : Այն աստիճան որ, մերկ և չքաւոր գիւղացիներն
 սկսեք են ծուռ նայիլ հաւաքական տնտեսութեան
 գործիչներուն : Դարալագեազի չրջանին մէջ, «անհատ
 միջակներ չեն համարձակուած մասնակցել ժողովներին,
 վախենալով որ իրենց կը խայտառակեն և կը դնեն
 կուլակների շարքը» : (Պ. Հ. » 18 փետր.) :

Դէպի ալ կսմ գէպի ձախ այս տատանումներուն
 մէջ, միշտ ալ աչքի կը գարնէ հաւաքական տնտեսու-
 թեան ընդգիծանալու ձգտումը : Հետեւինք բուն աղ-
 բերին .

— «Մի շարք գիւղխորհուրդներ, առանձին կոմու-
 նիստներ և կամ երիտասարդներ ուղղակի սաբոտաժի
 են ենթարկում կոլեկտիվացման գործը : Դղբլմանքի
 գիւղխորհուրդի նախագահը հրաժարուած է կոլտնտեսու-
 թիւնից . բայց երբ տեսնում է որ կոլտնտեսութիւնը
 յաջողութեամբ կազմակերպուած է, հաւաքում է գիւ-
 ղացիներին ու սպանալիքներ տալիս կոլեկտիվ մտնել
 ցանկացողներին» :

— «Ալիջնալու գիւղում մի շարք կոմունիստներ,
 որպէսզի իրենց ունեցած կենդանի և անկենդան ստաց-
 ւածքը հաւաքական տնտեսութեան չյանձնեն, մտել են
 այնտեղ, բայց առանց ընտանիքի միւս անդամների» :

Բայց դեռ այստեղ չի սահմանափակելը բոլոր շա-
 րիքը : Համաձայն կեղքոնի հրահանգներուն, հաւաքա-
 կան տնտեսութեան բուն կազմակերպիչները պիտի ըլ-
 լան գիւղական խորհուրդները : Եւ կանուխէն հրա-
 հանգւած է լուծել բոլոր այն գիւղական խորհուրդները
 որոնք չեն համակերպիլ տրւած հրահանգներուն, կամ
 ընդունակ չեն վարելու իրենց նոր պարտականութիւնը :

Արդ, Հայաստանի գիւղերն ունի՞ն այնպիսի տար-
 րեր, որոնք իրենց վրա կեղքոնացնեն պահանջած բո-
 լոր յատկութիւնները : Ի հարկէ, ոչ : Եւ կառավարու-
 թիւնը արդէն ձեռնարկած է դասընթացքներ բանալու,
 որպէսզի «կաղերք» պատրաստեն :

Մինչև այդ, մենք արձանագրենք օրւան իրակա-
 նութիւնը .

— «Կատարում են արդեօք մեր գիւղխորհուրդները
 ներկայ չըլմանի այս մարտական խնդիրները : Ընդհան-
 րապէս թոյլ չափով, իսկ շատ յաճախ միանգամայն
 անբաւարար : Աւելին : Փորձը ցոյց տւեց որ քիչ չեն
 գիւղխորհուրդներ, որոնք փոխանակ գլխաւորելու
 դանդաձների գործօն աշխատանքը, քարչ են գալիս
 նրանց պոչից, գերում են կուլակութիւնից, ջուր են
 ածում նրա ջրաղացին» : (Ա. հանցեալ, «Պ. Հ.» 16
 փետր.) :

Իսկ ո՛րքան պերճախօս է հետեւեալ վկայութիւնը,
 վիճարանութիւններու ընթացքին, Կասեանի և Ոսնջ-
 եանի գեկուցումներէն անմիջապէս յետոյ (տես նոյն
 համարը) .

— «Մինչդեռ ներկայացուցիչ ընկ. Արդուլահը
 յայտնում էր որ, շրջանի թուրք գիւղերում շատ անգամ
 ուղարկւած հայերէն պաշտօնակամ գրութիւնները կար-
 դացող, թարգմանող չի լինում և մի գրութիւն հաւ-
 կանալու համար, 3-4 վերստ եղեւաւորութիւն պիտի
 կտրեն՝ հարեւմ գիւղում թարգման մարելու համար» :
 Ահա թէ ի՛նչպէս ձև ու մարմին կաննէ «համա-
 տարած» մեր երկրին, համատարած թշուառութեան
 հայրենիքին մէջ :

ՀԱՅՍՏԱՌԼՈՍ

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ԹԱՒԱՆԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԻԻ

«Որհորդային երկրներում բռնութիւն և հալածանք չկայ», ասում են բուլղարիկները Թերթերը:

Նոր ազատած լինելով խորհրդային դրախտից, ուզում են խօսել միայն մեր շրջանի մասին:

Ղամաբլուի շրջանի Դոլին գիւղը բաղկացած է 200 տնտեսութիւնից: 15-20 տնտեսութիւններ կոմունիստներ են և համակրողներ, բայց շնորհիւ բռնութեան և Ձեկայի սարսափին 200 տնտեսութիւնից 20-25 տնտեսութիւններ են, որ «կողեկով»ից դուրս են թողւել—ձայնագուրկներ, մի քանի ունեւորներ, որոնք հազիւ կարողանում են իրանց ընտանիքի գոյութիւնը պահպանել: Իսկ մնացածները միջակ և չքատր գիւղացիներ են: Այլ տնտեսութիւններին կողեկովից դուրս թողնելու պատճառն այն է, որ մի կերպ խլեն լաւ աղբիները և վարելահողերը, իսկ իրենց էլ որոշեցին աքսորել գիւղից մի ամալի տեղ (Սադարակ), որտեղ ապրում են օձերը, կարիճները և վայրենի խոզերը: Տնտեսութիւնների մէջ չթողնելով երիտասարդներ և երիտասարդուհիներ աքսորելով և խոնաւ ու մուժ բանտերը լցնելով, մէջտեղը մնացել են կանայք և երեխաները, յետին թշուառութեան մէջ:

Այն գիւղացիները, որոնց աճ ու սարսափի տակ գրել են կողեկովի մէջ, վերցնում են իրենց ունեցած շունեցածները, ծախսածուկ և կէս դինց էլ պակաս, իսկ անասունների համար մտածում են,— եթէ կենդանի ծախենք, ոչ մի բան չենք կարող առնել առած գումարով, աւելի լաւ է մորթենք, գոնէ կաշին կը մնայ մեզ: Իսկ վայրենի կոմունիստները «բէՖ» են անում և իրար ստում. «Ընկեր ջան, ինչ լաւ դարձացել է գիւղը, հիմիկայ գիւղում այնքան անասունների են մորթում, ինչ հին ժամանակ զաղաքում չէին մորթում»...

Գիւղացու վրա այնքան հարկեր են դրում և ամանջանքներ, որ չի իմանում այս կամ այն հարկը, ուր

պիտի տանի, ո՞ւմ որ պիտի սայ: Օրինակներ.— Միասնարկ, Իրենահարկ, Ջրակտի, հանդապահի, նախարայահի, գիշերապահի հարկ և այլն:

Կողեկովի անունով վերցնում են նաև գիւղացու ցանած արար և հարցնում.— Ի՞նչքան ցորեն ես ցանել այդ հողում: Գիւղացու մնում է ապշած, նախելով ճորջ տուրի երեսին: Նորից կրկնում են և բացատրում.— Այդ արտում քանի փութ որ ցանել ես, այնքան փող պիտի ստանաս: Փութը հաշուելով շր. 70կ., սատարկում են արտից ձեռք քաշել. չնայելով որ գիւղացին ցորենը ծածուկ և մեծ շարժարանքներով է ձեռք բերել և ցանք արել: Իր երեխաների բերանից կարելով փութը 8-10 բուրջիով սերմ է ձեռք գցել և ցանել, որ դալիք տարւանք մի քիչ ապահով ապրի, այն ինչ գիւղացու գլխին տալիս և առնում տանում են: Քաղաքի շուկաներում և գիւղերում դուրս գալու ժամանակ ուրիշ ոչ մի բան չես տեսնում, բացի աճուրդից: Գիւղացու տան կահկարասիքը լցրած, չնչին գնելով ծախսում են: Հարկերը ուշացնելու դէպքում, դալիս են մտնում տունը, ինչ որ աչքին պատահում է, վերցնում տանում են շինալիով ոչ մի բանի: Տանը ոչինչ չգտնելու դէպքում աղբին են վերցնում և յաւկացնում այդպէս ընկերութեանը: Գրւում են նաև շէնքերը, դուրս շարտելով տնեցիներին:

Մի քանի խօսք էլ կոոպերատիվների մասին: Անգամները իրենց վճարք տւել են 8ր. և հետզհետև աւելացնելով հասնում է մինչև 30ր.: Վերջերում, ամէն մի անգամ կոոպերատիվից ապրանք առնելու ժամանակ, կրճատում են իր տարած գումարից, աւելացնելով անդամավճարք: Եւ գեռ գիւղացին իրաւունք էլ չունի գոնէ մշտական ապրանք առնելու: Գիւղում ոչ մի բան չի կարելի առնել առանց գրքակի, բացի մսից, այն էլ անասունների կոտորելու պատճառով: Իսկ զաղաքում ինչ որ առնելու լինես առանց գրքակի չես կարող առնել, միևնոյն ժամանակ միսը, և ուրիշ շատ չնչին ապրանքներ: Ն. Ա.

ԲՈՎԱՆԻՆԿՈՒԹԻՒՆ

Վիսոշի խորհուրդը (Մթազբարական)	66
Կազմակերպիչ ոգին (Մ. Վարանդան)	68
Աղէտաւոր մահը (Է. Ակնունի)	70
Օտար հարկոցների տակ (Ա. Ահարոնեան)	72
Աւետիս Ահարոնեան (Ռ. Սեւան)	74
Ա. Ահարոնեան յեղափոխական դրօշին տակ (Կ. Սասունի)	77
Սև. Բարեցի Սաֆօի ինֆանկեմսագրութիւնը	81
Աւալեանու ահաբեկումը (Բևեօ)	88
Թիւրքիյ շարք	90
«Համատարած»ը Հայաստանում (Հայմաթրոս)	92
Թիւրքալցու քրկներ	96

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի

« ՄԱՏԵՆՍԵՐ ԳՐՕՇԱԿ » № 68

Մ Տ Ա Ծ Ո Ի Մ Ն Ե Ր

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գրեց՝ Ն. Հանգոյց

Գին 5 ֆրանգ:

« Գ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի

Թիւն արժէ 2 ֆր. 50 սան.

« Գ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի հասցէ՛

M¹⁰ S. AGOPIAN.

5, rue des Gobelins, 5. Paris (13^e)